

मूलगदाधरीये-शब्दखण्डः ।

(शब्दप्रामाण्य पूर्वपक्षग्रन्थपर्यन्तम्)

सहस्रहोषाध्याय श्रीगदाधर भट्टाचार्य विरचितः ,

श्रीमद्रंगेशोपाध्याय विरचितेन मणिना सह

श्रीकांची प्रतिवादिभयंकरानन्ताचार्येण

परिशोधितः ,

श्री सुदर्शन मुद्राक्षरशालाया समुद्रात् ।

॥ श्रीकाञ्ची ॥

(प्रथमसम्पुटम्)

य पुष्पमुद्रणादिषु मुद्राशालाधिप एवाधिकरोति

1904

सम

? - 0

श्रीरस्तु ।
शास्त्रमुक्तावली ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः ।

~~कनकविन्तामणौ~~ शब्दखण्डः ।

(गदाधरीयेन सहितः ।)

अथ शब्दो निरूप्यते ।

गदाधरीयम् ।

श्रये श्रीमद्देवासुरमकुटमाणिक्यनिकर

स्त्रजावल्गद्वन्तावळचदनपादिम्बुजपुष्पम् ।

अशेषप्रत्यूहप्रकरशमनैकान्तनिपुणम्

सदा भक्ताभीष्टप्रसरनवकल्पद्रुमदलम् ॥ १ ॥

निजगुरुहरिरामनामभूमीलमुदितभास्कर ब्राह्ममयूखयोगात् ।

स्तुरदमलवितर्ककान्तिगुम्भं परममणिं विवरीतु मुद्यतोस्मि ॥ २ ॥

निबन्धाः प्राचीनैश्चरुदधिपर्यन्तविचर

अशोहासैस्सद्भिर्भुवि विरचिता स्सन्त्यपि यदि ।

तथाप्येषा काचिद्वचनपरिपाटी निजगुणै

र्गभीरा धीराणां सपदि मुदमाधास्यतितराम् ॥ ३ ॥

प्रयक्षानुमानोपमानात्मकं प्रमाणत्रयं क्रमेण निरूपितं, तुरीय

निरूपयितुं शिष्यावधानाय प्रतिजानीते (अथ शब्दो निरू-

इति) इहाथशब्द उपमाननिरूपणानन्तर्यपरः, तस्य प्रक्रान्त

क्रियानन्तर्यवाचकत्वात् । चैत्रेण पच्यते अथ भुज्यते इत्यादौ
पाकानन्तर्यस्य भोजनादौ प्रतीतिः । प्रकृते च पूर्वग्रन्थस्थेन “उप-
मानं निरूप्यत ” इत्यनेनोपमाननिरूपणस्य प्रक्रान्तत्वात् ।

अथ उपमाननिरूपणाध्यात्मकावध्युपरक्तानन्तर्यस्याथशब्दवाच्यत्वे
शब्दानन्तर्यप्रसंगः, तदनुपरागेणानन्तर्यमात्रस्य वाच्यत्वे उपमान-
निरूपणाद्युपरक्तानन्तर्यप्रतीत्यनुपपत्तिः; नच “उपमानं निरूप्यत ”
इत्यादिपूर्वग्रन्थादिस्थवाक्यानुषंगं तदुपस्थापितोपमाननिरूपणादेः
शब्दापवादार्थानन्तर्यावधित्वेनान्वयादवधिविशेषोपरक्तानन्तर्य-
तामसम्भव इति वाच्यम्, आख्यातार्थविशेषणतयोपस्थितस्य
निरूपणादेरवधेरथशब्दार्थानन्तर्यविशेषणत्वेनान्वयासम्भवात् ;
किञ्च विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वये आकांक्षाविर-
ातः “उपमानं निरूप्यत ” इत्यादितो निरूपणकर्तृत्वादेरुप-
मानादौ बोधेन उपमानकार्यत्वादि विशेषितनिरूपणाभावेन तादृश
निरूपणादेरानन्तर्यावधित्वेन भानासम्भवाच्चेति चेन्न; अवधि-
ततोपमाननिरूपणान्तर्भावेणैवाथशब्दशक्त्यभ्युपगमात् । पूर्ववाक्यस्थ-
यान्तात्पर्यविषयतावच्छेदकत्वेनोपलक्षणीभूतानुगतधर्मेण तत्तत्क्रि-
यागतविशेषरूपाणां अनुगमाच्छक्त्यैक्यसम्भवात् । बुद्धिविशेषविष-
यतावच्छेदकत्वरूपोपलक्षणीभूतानुगतधर्मेण घटत्वपटत्वादिरूपसर्व-
नामबोध्यतावच्छेदकविशेषधर्माणां सर्वनामशक्यतावच्छेदकतया
तदीयशक्त्यैक्यवत् । सामान्यतः पूर्वत्वस्याव्यावर्तकतया स्वपूर्वत्व-
मशानुगमकधर्मे निवेश्यमिति स्वपदार्थानुगमाच्छक्त्यैक्यासम्भव-
दोषस्त्वंनामशक्तिस्थलेपि सामान्यतो बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्या-
व्यावर्तकतया स्वप्रयोगातुकूलबुद्धित्वेनैव निवेशनीयतया स्वत्वानु-
गमदोषवत्कथंचित्परिहरणीयः । “उपमानं निरूप्यत ” इत्या-
दितः उपमाननिरूपणत्वादिना निरूपणादिक्रियायां शब्दबोधेऽभा-

नेपि शाब्दबोधोत्तरं तादृशरूपेण तत्तत्क्रियाबोधात्, तादृशरूप-
स्यापि तत्तद्वाक्यस्थधातुतात्पर्यविषयतावच्छेदकताया अनुमानलभ्य
तावच्छेदकवद्भवस्तित्वादे धूमोस्तीत्यादि वाक्यतात्पर्यविषयतावच्छे-
कतावत्सम्भवो बोध्यः । निरूपणयोः पौर्वापर्यकथनन्तु सिद्धसाध्यसमभि-
व्याहारलभ्यस्य तयोर्हेतुहेतुमद्भावस्यलाभाय । सिद्धसाध्यसमभिव्याहार
स्थले यस्य यदपेक्षया प्राक्कालीनत्वरूपं सिद्धत्वं प्रतीयते, असतिबाधके
तस्य हेतुत्वं; यस्य यदपेक्षया उत्तरकालोत्पत्तिकत्वं यत्समानकालीनप्राग-
भावप्रतियोगित्वरूपं साध्यत्वं प्रतीयते, तस्य तद्वेतुकत्वं प्रतीयत, इति
व्युत्पत्तिः; पक्त्वाभुङ्क्ते पाथसिपिते तृषाशाम्यती त्यादितः पाक-
भोजन पाथःपानतृषाशान्त्याधोः पौर्वापर्यस्य लाभात् । चैत्रो-
पाक्षीदिदानीं भुङ्क्ते इत्यादौ पाकभोजनाद्यो मिथः पौर्वापर्यस्य साक्षा-
च्छब्दतो यद्यपि न लाभः, पाककृतौ वर्तमानकालापेक्षया तीतत्वस्य
भोजनकृतौ वर्तमानकालवृत्तित्वस्यैव शब्देन बोधनात्; तथापि
यद्वर्तमानकृतिजन्यं तद्वर्तमानकालापेक्षया ऽ तीता या कृति स्तज्जन्यो-
त्तरमिति व्याप्ते रर्थतो मिथः पौर्वापर्य लाभः ।

यत्तु “निरूप्यत” इत्यस्य वर्तमानार्थकलट्प्रत्ययान्तत्वेन शब्द-
निरूपणस्य साध्यतयोपस्थितेरिति तुच्छै रुक्तम् । तन्न साधु, आनन्तर्य
वाचकाथशब्दत उपमानशब्दनिरूपणयोः पौर्वापर्यरूप सिद्धत्वसाध्यत्व
यो बोधनात् तयोर्हेतुहेतुमद्भावलाभसम्भवेन वर्तमानकालोत्तरकालीन-
त्वरूपसाध्यत्वबोधस्या नर्थकलट्प्रत्ययान्तताया अनुपयोगा, द्वर्तमानार्थक-
लट्प्रत्ययं विनापि पक्त्वाभुक्तवानित्यादौ पाकभोजनाद्यो हेतुहेतुमद्भाव
बोधेन सर्वत्र तदपेक्षाया असम्भवाच्च ।

हेतु हेतुमद्भावश्च यद्यपि नोक्तस्थलेषु शाब्दधीविषयः, तदु-
पस्थापकपदाभावात्; तथापि सिद्धसाध्यसमभिव्याहारेणा भिधानस्य
हेतुहेतुमद्भावपरताया औत्सर्गिकत्वा तत्परत्वानुमानलभ्य एवा-
सावित्यदोषः । तदवाचकादेव पदात् लक्षणयैववा तच्छब्दबोधः ।

यद्यपि निरूपणयोः कार्यकारणभावो न संगतिः, निरूप्ययोरेव तथाभावस्य तल्लक्षणाक्रान्तत्वात् ; प्रकृतेतस्य बाधोपि, उपमानम-
निरूप्यापि शब्दनिरूपणसम्भवात् ; एतेन निरूपणयोः कार्यकारण-
भावस्य संगतित्वविरहेपि क्रमनियामकाकांक्षया तत्प्रदर्शन मित्यपि
परास्तं, निरूप्ययो रूपमानशब्दयोश्च सिद्धसाध्यभावेन प्रकृते
ऽनुपस्थित्या नतयो हेतुहेतुमद्भावो व्युत्पत्तिरुभयः; तथापि निरूपणयो
स्तदवधारणे “ सविशेषणेही ” ति न्यायेन निरूपणविशेषणयो
स्तल्लाभइतिपूर्वापरग्रन्थैक वाक्यताप्रतिपत्तये संगत्यात्मकतत्प्रदर्शनम् ।

यद्यापि फलद्वारा शब्दप्रमाणस्य ज्ञानकरणतापक्षे स्वरूपतोपि
पदशक्तिग्रहात्मकोपमितिरूपशब्दप्रमाकरणस्य शक्तिग्रहात्मकोपमानो
पर्जावकतायत् उपमानस्यापि फलद्वारा ऽ तिदेशवाक्यार्थज्ञानस्यो
पमितिकरणत्वे स्वरूपतोप्यतिदेशवाक्य ज्ञानाधानतया प्रमाणयो
रुपजाव्या पर्जावकभावेन नतन्निरूपणयोः पौर्वापर्यनियमः, तथापि तन्निय-
मस्य संगतित्वा प्रयोजकतया न क्षतिः । संगतिप्रदर्शने प्रयोजना-
न्तरसत्त्वेन क्रमनियामकाकांक्षाशान्ते स्तत्प्रयोजनत्वविरहेपि न दोषः ।

मिश्रास्तु अन्वूनविषयकप्रमित्युपजीवकतायाः प्रमित्यन्तरनिष्ठायाः
प्रमाणान्तराभिधान प्रयोजकत्वं निरपवादं, गवयो गवय पदवाच्य इत्युप-
मिते स्तादृशशब्दबोधान्मूनविषयकत्वात्, तदुपजीव्यत्वाच्च शब्दप्रमितौ
स्वान्मूनविषयकोपमित्युपजीवकत्व सत्त्वा तादृशोपमित्युजीव्यातिदेशवा-
क्यार्थज्ञानस्य गवयत्वविशिष्टाविषयकत्वेन न्यूनविषयकतयोपमितौ स्वान्मू-
नविषयकशब्दप्रमित्युपजीवकत्वाभावात् । वस्तुतो मानतावच्छे-
दकधर्मावच्छिन्नोपजीव्यतानिरूपित सुपजीवकत्व मानन्तर्याभिधान
प्रयोजकम् । शक्तिपरिच्छित्तिरेवोपमानफलं, नतु कारणतापरिच्छि-
तिरर्थाति उपमानमात्रस्यैव शब्दोपजीव्यता, अतिदेश वाक्यातिरिक्त
शब्दस्य च नोपमानोपजीव्यत्वमिति न कश्चिद्दोषइत्याहुः ।

प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञानजन्यः शब्दः प्रमाणम् ।

सजातीयविजातीयव्यावृत्ततया ज्ञापनरूपनिरूपणस्य प्रतिज्ञातत्वाच्छब्दप्रमाणस्ये तरभेदानुमापकं लक्षणमाह (प्रयोगेति) प्रयोगः-प्रकृतवाक्यं, तद्धेतुभूतं, यदर्थतत्त्वज्ञानं - प्रमारूप मर्थज्ञानम्, तज्जन्यशब्दः-प्रमाणशब्द इत्यर्थः ।

प्रमाणशब्दत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं, तादृशज्ञानजन्यशब्दत्वं लक्षणम् । लक्ष्यतावच्छेदके शब्दत्वानन्तर्भावे प्रत्यक्षादा व्याप्तेः, लक्षणे तदनन्तर्भावे तादृशज्ञानजन्यसंस्कारादा वतिव्याप्तेः, भयत्र तदनन्तर्भावः । सच शब्दपदान्तरपूरणेन निर्वाहः; नतु काकाक्षिन्याया न्मध्यस्थशब्दपदस्यो भयत्र सम्बन्धात्, उद्देश्यविधेयोपस्थापकपदयोः पौर्वाप्यस्या कांक्षात्वेनोद्देश्यविधेयभावप्रयोजकतये कपदां पस्थाप्यस्य शब्दत्वस्य उद्देश्यविधेयकोट्योः प्रवेशायोगात् । नहि साल इत्येतावन्मात्रोक्तौ वृक्षत्वावान्तरजातिविशेषवृक्षत्वाभ्यां वृक्षस्योपस्थितावपि पदान्तराध्याहारं विना सालो वृक्ष इत्यन्वयधीः ।

यत्तु कीदृक्शब्दः प्रमाणशब्द इत्याकांक्षायां प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञानजन्य इत्युत्तरमिति लक्षणदिशि शब्दपदासत्त्वेपि तादृशज्ञानजन्यशब्दत्वरूपलक्षणलाभः, को रस आम्लस्येति प्रश्ने मधुर इत्येतावन्मात्रोत्तरतोपि मधुरो रस आम्लस्येति बुद्ध्युत्पत्त्या प्रश्नोत्तरभावस्थले प्रश्नस्थकिंपदार्थान्वयितावच्छेदकविशिष्टे उत्तरप्रतिपाद्यविशेषरूपान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति । तदपि न मनोज्ञं, उक्तस्थले प्रश्नस्थाम्रस्येत्यन्तानुषंगेनैवोपदर्शितबोधस्योत्पत्तेः । अत्र च कश्चिदशब्दः प्रमाणमिति प्रश्नाश्रवणेन शब्दपदान्तरपूरणस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा शब्दः प्रमाणमित्यस्यापि वैयर्थ्यप्रसंगात् ।

वस्तुतः शब्दशोण इत्यादिप्रत्यक्षकरणस्य तादृशार्थबोधोपपि
 काकांक्षारहितवाक्यस्य वारणाय प्रमासामान्यबोधकपदस्य शब्द
 प्रमारूपविशेषपरताया अवश्यवाच्यतया शब्दप्रमाकरणत्वरूपलक्ष्य
 तावच्छेदकलाभनिर्वाहात् लक्ष्यदिशि शब्दपदान्तरपूरणादिकं विनैव
 प्रत्यक्षादिव्यावृत्तलक्ष्यतावच्छेदकलाभा ज्ञाव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

मिश्रास्तु - प्रयोगहेतुभूतत्वं - प्रयोगसामग्रीसहकृतत्वं, भूधातोः
 प्राप्त्यर्थकतया सहकार्यसहकारिभावसम्बन्धरूपप्राप्ते रेखात्र विवक्षि
 तत्वा प्रयोगसामग्रीसहकृतत्वस्य भूतान्तेन लाभः । एवं च प्रयोग
 सामग्रीजन्यत्वे सत्यर्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वं पर्यवसितं लक्षणम् । प्रयोग
 पदं शब्दपरम् । प्रकृतवाक्यार्थविशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकस्य शब्द
 प्रागभावप्रत्यक्षस्य विशेषणतावच्छेदक प्रकारकज्ञानविधया वाक्यार्थ
 ज्ञानहेतुकस्य शब्दप्रागभावरूपविषयजन्यस्य वारणाय प्रागभाव
 उपेक्ष्य हेतुपदस्य सामग्रीपर्यन्तपरत्वं, शब्दसामग्र्या शब्दतिरिक्ते
 अहेतुत्वात् । न च अर्थपदस्य स्वप्रतिपाद्यपरताया आवश्यकत्वेन
 प्रागभावप्रत्यक्षे नातिव्याप्त्यवकाशः, पयःकरणक सेकादिरूपवा-
 क्यार्थस्य तत्प्रतिपाद्यत्वाभावादिति वाच्यं, तादृशवाक्यार्थविशिष्ट
 वैशिष्ट्यबोधरूपस्य प्रागभावप्रत्यक्षस्य योग्यताज्ञानविधया तादृश
 वाक्यार्थविषयकशब्दबोधे हेतुत्वा तादृशवाक्यार्थं तज्जन्यशब्दबोध
 विषयत्वरूप तत्प्रतिपाद्यत्वस्या क्षतत्वादिति वदन्ति । तत्र साधीयः,
 शब्दत्वस्य लक्षणे निवेशेनैवोपपत्तौ शब्दसामग्रीजन्यत्वपर्यन्तनिवेश
 स्या नतिप्रयोजनत्वात् ; वक्तृवाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानज्ञानोपयोगिनः
 परकीयवाक्यार्थज्ञानेच्छादिद्वारा वाक्यप्रयोगहेतुत्वात् पयसास्तिचक्षी
 तियोग्यवाक्ये वक्तृवाक्यार्थप्राजन्यतया लक्षणसमन्वयः । अयोग्य
 वाक्यार्थज्ञानस्य प्रमात्वाभावा तत्रातिव्याप्तिः ।

अथ सामान्यतो वाक्यं प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुतानसम्भवति, शुकादिवाक्ये व्यभिचारत् ; - सतात्पर्यकवाक्यत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेपि नाव्यभिचारनिर्वाहः, विशिष्यवाक्यार्थज्ञानंविनापि विशकलितविशेष्यविशेषणयो ज्ञाना तद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वेन ज्ञात्वा विशिष्टबोधकवाक्य प्रयोगसम्भवात् ; वस्तुतो निस्तात्पर्यकशुकादिवाक्यस्यैव वाक्यार्थबोधोपधिषाधीनवाक्यस्यापि वाक्यार्थज्ञानावटितसामग्रीत उत्पत्तिसम्भवात् वाक्यार्थज्ञानमन्यथासिद्धमेव; एवं क्रमोत्पन्नवर्णसमुदायपर्याप्तवाक्यत्वावच्छिन्नस्य कचिदपि क्षणे नोत्पत्तिरिति वाक्यत्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वमसम्भवदुक्तिकं, एतेन योग्यस्थले सर्वत्रपरमेश्वरीयवाक्यार्थज्ञानमादाया व्यभिचारोपपादनोपि न निस्तार्यति चेत् ? माभूदुक्तवाक्यार्थज्ञानं वाक्यकारणं, तथापि तस्य तत्प्रयोजकत्वमनपवादमेव; तथाच लक्षणस्थ 'जन्य' पदस्य प्रयोज्यपरत्वा नानुपपत्तिः ।

वस्तुत उपादानप्रत्यक्षविधया हेतुभूतभगवद्वाक्यार्थज्ञानजन्यत्वमादायैव संवादिशुकादिवाक्यइवसंवादिवाक्यान्तरेपि लक्षणसमन्वयः । नचैवं तत्त्वपदवैयर्थ्यम्, बह्विना सिञ्चतीतिवाक्ये वक्तुवाक्यार्थज्ञानस्योक्तयुक्त्या अकारणत्वात्, भगवतः प्रकृतवाक्यार्थज्ञानाभावात् अतिव्याप्तिप्रसक्तैरिति वाच्यं; जन्यत्वमप्येषोपि कालोपायिसुद्रया वाक्यार्थभ्रमेहेतुके विसंवादिवाक्येऽतिव्याप्ते वारणाय तत्पदस्यावश्यकत्वात् । बह्विना सिञ्चतीत्यादि वाक्येपि प्रत्येकपदार्थावान्तरवाक्यार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वमादाय अतिव्याप्तिवारणाय "प्रयोगहेतुभूते"ति । प्रत्येकपदेषु प्रत्येकवाक्येषु च तत्तदर्थं तत्त्वज्ञानजन्यतया तत्समुदायात्मक विसंवादिवाक्ये अर्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वसत्त्वेपि कस्यापि पदार्थज्ञानस्य अवान्तरवाक्यार्थज्ञानस्यैवालक्ष्यतावत्पदसमुदायोहेतुतया नातिव्याप्तिः ।

यद्यपि तत्तत्पदार्थमवान्तरवाक्यार्थश्चावगाहमानस्य भगवज्ज्ञानस्य सन्तुष्टालम्बनरूपजन्यप्रमयाश्च तावत्पदसमुदायरूपचित्ते-

वादिवाक्यहेतुतया विव्याप्तिवारणशक्यमेव ; एवं प्रमास्वरूपयोग्य
मात्रस्य लक्ष्यत्वे वह्निना विचर्तीत्यादिनिखिलवाक्यस्यैवाबाधित लक्ष्यार्थ
गोचरप्रमास्वरूपयोग्यत्वेन लक्ष्यतया प्रयोगहेतुभूतत्वादि विशेषणव्या-
वृत्त्यभावा द्वैयर्थ्य ; तद्धर्मिणि तद्धर्मावगाहिप्रमाणन्य शब्द स्तस्य
धर्मिण स्तद्धर्मवस्त्वे प्रमाणमिति विषयविशेषनियन्त्रितप्रमाणलक्षण
परत्वेपि भूतान्तविशेषणमनर्थकं ; पदार्थतत्त्व ज्ञानजन्यत्वस्य विसं-
वादिवाक्यसाधारण्येपि सेकादिधार्मिकवह्निकरणत्वादिप्रमाया अप्रसिद्ध्या
विसंवादिवाक्ये तत्तद्धर्मिणि बाधिततद्धर्मांशे प्रमाणत्वा प्रसक्तेः ; तथा
प्येतादृशविशेषविशेषणनियन्त्रितलक्षणलाभाय भूतान्तम् ।

वस्तुतः घटः कर्मत्व मानयनं कृति रित्यादिस्वरूपा योग्य
निराकांक्षवाक्यस्य घटकर्मकानयनादिरूपविषये प्रामाण्यवारणाय
फलोपहितमात्रस्य लक्ष्यत्वे फलानुपधायक साकांक्षयोग्यवाक्येत्याति
व्याप्तिवारणाय स्वं यत्र यत्प्रतिपत्ते योग्य सुपधायकं वा तत्र तत्प्र-
माणजन्यत्वपर्यन्त मवश्यं वक्तव्यम् । तल्लाभायैव भूतान्त मर्थविशे-
षणम् । प्रकृतप्रयोगरूपहेतो र्यो भूतः प्राप्त इति व्युत्पत्त्या अर्थे
स्वबोध्यत्वलाभात् अर्थपदस्य विशिष्य तत्तदर्थपरतामात्रोपगमेन
तत्तदुक्तार्थलाभात् ।

अथवा - प्रयोगहेतुभूतत्वं - प्रयोगो हेतु र्यस्य तत्सम्बद्धत्वं,
स्वजन्यज्ञानसमानविषयकत्वपर्यवसितं तादृशज्ञान एव विशेषणम् ;
तावता स्वं यत्र धर्मिणि यत्प्रतिपादकं तत्र तत्प्रमाणजन्यत्वं निरा-
कांक्षादिव्यावृत्तं लक्षणार्थः ।

अथ वर्णत्वेन शाब्दप्रमासामान्यं प्रति स्वरूपयोग्यतया प्रमा-
स्वरूपयोग्यमात्रस्य लक्ष्यत्वे अर्थे स्वप्रतिपाद्यत्वविशेषणदान मयुक्तम् ;
नच - ध्वन्यात्मकशब्दवारणाय तदावश्यकता, शब्दत्वस्थले वर्णत्वं
निवेश्यैव तद्वारणौ चित्यात् ; वर्णत्वादिजाते स्तारत्वादिजातिवदप्रा-
माणिकतया शब्दत्वेनैव शाब्दप्रमासामान्यहेतुतया ध्वनेरपि लक्ष्यतौ

चित्पाञ्चेति चेन्न:- घटः कर्मत्व मित्यादिनिराकांक्षवाक्यस्य शब्द-
त्वरूपेण घटकर्मत्वादिविषयकप्रमास्वरूपयोग्यत्वेपि प्रमात्वनियतधर्मा-
वच्छिन्नं तत्तदर्थविषयक प्रमानिष्ठकार्यतानिरूपित स्वरूपयोग्यताया-
एव तत्तदर्थनियन्त्रित प्रमाणलक्षणलक्ष्यतावच्छेदकतया घटः कर्मत्व
मित्यादा वृत्तातिव्याप्ते रथे स्वप्रतिपाद्यत्वविशेषणदान मन्तरेण दुर्वा-
रत्वात् । नहि घटः कर्मत्व मित्यादिवाक्यस्य प्रमात्वनियतकर्म-
त्वादिविशेष्यक घटादिप्रकारकशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति स्वरूप
योग्यता, तत्तदर्थबोधे परस्परस्वाकांक्षतत्तदर्थोपस्थापकपदत्वेनैव स्व-
रूपयोग्यत्वा, दिति तादृशवाक्यस्यालक्ष्यत्वात् । नच - तत्र घट
पक्षोत्तरा म्पदत्वादिरूपाकांक्षाभ्रमा च्छाब्दबोधोत्पत्त्या तत्तदाकांक्षा
ज्ञानविषयत्वेनैव तत्तदर्थविषयकशब्दबोधयोग्यता, नतु तादृशाकांक्षा
षत्त्वेनेति निराकांक्षवाक्यस्यापि स्वरूपयोग्यत्व मव्याहत मेवेति
वाच्यं; तादृशरूपेण हेतुत्वे प्याकांक्षाभ्रमाविषयतादृशवाक्यव्यक्ती-
नां स्वरूपायोग्यत्वस्य दुर्वारत्वात् ।

प्रयोगो हेतुभूतो यस्यार्थतत्त्वज्ञानस्येति समाप्तात् ज्ञानान्तं शा-
ब्दप्रमाणं, तदेव जन्यं यस्येति बहुव्रीह्यन्तराधलम्बना च्छाब्दप्रमा-
करणत्वं समुदितलक्षणवाक्यार्थः । प्रत्यक्षादिप्रमाणातिव्याप्तिवारणाय
शब्दत्वं प्रमाविशेषणतयोपात्तम् । शब्दपदस्य लक्ष्यदिश्येव सम्ब-
न्धः । लक्ष्यतावच्छेदकं च शब्दप्रमाणत्वं शब्दप्रमाणव्यवहारविषयत्वं,
नतु शब्दप्रमाणकरणत्वं, अतो न लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयो रभेद-
इत्यपि वर्णयन्ति ।

यथाश्रुतं तादृशज्ञानजन्यशब्दस्वरूपं लक्षणं ज्ञायमानशब्दस्य
करणताभिप्रायेण । अतीतानागतशब्दज्ञानादपि प्रमोत्पत्त्या शब्दज्ञान-
स्यैव करणत्वमिति स्वमतेतु शब्दज्ञानत्वं लक्षणं मूलम् ।

प्रत्यक्षमात्रप्रामाण्यवादिन श्रवार्थाकस्यानुमानखण्ड एव निराकृत-
त्वात् सम्प्रति प्रत्यक्षानुमानोभयप्रामाण्यवादिनं सौगतं निराकर्तुं

ननु शब्दो नप्रमाणं । तथाहि —

तन्मतेन शङ्कते (नन्विति) शब्द स्तज्ज्ञानं वा, “ न प्रमाणं ” —
 न प्रमाणव्यवहारविषय इत्यर्थः । प्रमितिकरणत्वाभावस्य साध्यत्वे
 “ तथाहि करणविशेषः प्रमाण ” मित्यग्रिमग्रन्थेन प्रमाकरणत्वस्य
 प्रमाणव्यवहारविषयतावच्छेदकत्व मभिधाय, प्रमारूपफलायोगव्यव-
 च्छिन्नत्वात्मकप्रमाकरणत्वाभावस्य हेतुत्वाभिधानविरोधात् । यदि च
 प्रमायोगव्यवच्छिन्नत्वविशिष्टप्रमाकरणत्वाभाव ससाध्यः, तादृशविशे-
 षणमात्रस्याभावो हेतु रित्युच्यते; तदा साध्याविशेषविरहेण यथाश्रुत
 स्यापि संगतिः । नच — विशिष्टप्रमाकरणत्वाभावस्य साध्यत्वे सा-
 ध्याविशेषस्योक्तरीत्या परिहारेपि करणविशेष इत्यादिना प्रमाकर-
 णत्वविशिष्टस्य प्रमाणपदवाच्यत्वाभिधानस्या नुपयोगित्वं दुर्वारं,
 प्रमाणपदार्थत्वाभावस्य साध्यत्वे च प्रमारूपफलायोगव्यवच्छिन्नत्वरूप
 प्रमाकरणत्वस्य प्रमाणपदार्थतानवच्छेदकत्वे तदभावस्य प्रमाणपदार्थ-
 त्वाभावसाधकताया अप्रयोजकत्वेना निर्वाह्यत्वात् तादृशप्रमाकर-
 णत्वस्य प्रमाणपदार्थतावच्छेदकत्वाभिधानसंगते रिति वाच्यं; फला-
 योगव्यवच्छेदस्या भावरूपसाध्यप्रतियोगितावच्छेदकप्रवेश एव फला-
 योगव्यवच्छेदाभावरूपहेतो स्तादृशसाध्याव्याप्यत्वाप्रसक्त्या नाप्रयोजक-
 त्वशङ्केत्याविष्कर्तुं फलायोगव्यवच्छेद मन्तर्भाव्य “ करणविशेषः
 प्रमाण ” मित्यादिना साध्यस्थप्रमाणपदार्थविवरणस्यौचित्येन तदन्त-
 र्गतः । शब्दस्य विषयतया स्वप्रत्यक्षकरणत्वेपि नांशतो बाधादिः,
 शब्दप्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाया ससाध्यादिषट्कत्वात् । व्यवहारघटित
 साध्यपक्षेपि शब्दप्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणव्यवहारो विवक्षणीयः ।

करणविशेषः प्रमाणं ! करणंच तत्, यस्मिन्
सति क्रियाभवत्येव । नच शब्देसति प्रमाभवत्येव,-
इति नायं शब्दः प्रमाणम् ।

नच - शब्दो न प्रमाणमिति वाक्यस्य प्रामाण्या
प्रामाण्ययो र्व्याघातः,

(करणविशेष इति) प्रमायाः करण मित्यर्थः । “ प्रमाणम् ”-
प्रमाणपदार्थः । अतो नोद्देश्यविधेययो रेकरूपेणोपस्थित्याऽनन्वयः ।
(यस्मिन् सतीति) यदधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणे स्वसमानाधि
करणफलायोगो नास्ति, तत्करण मित्यर्थः । सामानाधिकरण्यं
च कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वाधिकरणे कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
वृत्तिः । अयोगः - अनुत्पत्तिः । “ नच - शब्दे ” तज्ज्ञानेवा “ सति ”-
तदग्रिमक्षणे, “ प्रमा भवत्येव ”- नियमेनोत्पद्यते, तत्सत्त्वेपि सहकारि
विलम्बेन व्यापारविलम्बेन तद्विलम्बादिति भावः । “ इति वाक्यस्य ”-
इत्यादिभवेदपि वाक्यस्य । (प्रामाण्याप्रामाण्ययो र्व्याघात इति)
प्रामाण्यं शब्दस्या प्रामाण्यसाधनानुपपत्तिः; प्रामाण्याभावे भवतां
तादृशशब्द प्रयोगानुपपत्तिः; परस्यशब्देऽप्रामाण्यविषयक प्रभोत्पत्त्यर्थ
मेव तादृशवाक्य प्रयोगात् तादृशवाक्याप्रामाण्ये परकीय तादृश
प्रमारूपेष्टसाधनत्व ज्ञानासम्भवात्; नाहि शब्देन साक्षादप्रामाण्य प्रमाया
अजननेपि परम्परयानुमित्यात्मक तत्प्रमाजननसम्भवः; न्यायस्य तद्वद्वट
कवाक्यस्य च वाक्यार्थप्रमाद्वारैवानुमित्युपयोगित्वादिति भावः ।

न्यायस्य तद्वद्वटकवाक्यस्यवा वाक्यार्थबोधा जनकत्वेपि प्रत्येक
पदार्थोपस्थित्य संसर्गाग्रहमूलक वाक्यतात्पर्यविशिष्टार्थ गांचरमानसधी
द्वारोद्देश्यानुमिति निर्वाहकत्वमक्षतमेवेति न विचारव्याघात इति

अस्या प्रामाण्यापि एतदुत्थाप्यानुमाना विसंवादात् ।

-इतिचेन्न ; -

आकांक्षादिमतः पदार्थस्मरणादि व्यापारवतः
प्रमाणत्वेन तत्सत्त्वे प्रमोत्पत्ते रावश्यकत्वात् ।
अतथाभूतत्वे च फलजनकत्वस्य करणान्तर
साम्यात् ।

समाधत्ते (अस्या प्रामाण्येपीति) “अस्य”-शब्दो न प्रमाणमिति वाक्यस्य ।
“अप्रामाण्येपि” - साक्षात्प्रमाणजनकत्वाभावेपि । “एतदुत्थाप्यानुमाना
विसंवादात्” - परम्परया तन्निर्वाह्यानुमिते र्थार्थत्वात् । एतदुत्थाप्यमाना
विसंवादिति क्वचित्पाठः । अनुमानेति पाठेपि अनुपश्चान्मानमिति
व्युत्पत्त्या मानसज्ञानमेव तदर्थ इति केचिद् दर्शयन्ति । तच्चिन्त्यम् ।

अस्माभिः शब्दत्वावच्छेदेन तज्ज्ञानत्वावच्छेदेन वा न प्रमाकर-
णत्वं सुपेयते , अपितु तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण ; अतस्सौगते
स्तदवच्छेदेना प्रामाण्यं साधनीयम् , तच्च न सम्भवति , सकलस-
हकारिसमवहिते व्यापारविशिष्टे पक्षे उक्तहेतोरंशतो ऽसिद्धेरिति
समाधत्ते (आकांक्षेति) “आकांक्षादिमतः” - आकांक्षाज्ञानादिरूप
सहकारि समवहितस्य । “प्रमाणत्वेन” - प्रमोपधान प्रयोजकत्वेन ।
“तत्सत्त्वे” - तादृशस्य शब्दस्य तदज्ञानस्य वा सत्त्वे (प्रमोत्पत्तेरावश्यक
त्वादिति) न चाकांक्षाज्ञानादिविशिष्टशब्दादि व्यापाराधिकरण क्षणा-
नन्तरक्षणे फलोत्पत्ते रावश्यकत्वेपि यद्व्यक्तः कारणत्व मभिमतं सह
कार्यन्तरशून्यो यस्तस्य तद्व्यापारस्य वा धिकरणक्षणं स्तदुत्तरक्षणे
फलानुत्पत्त्या स्वाधिकरण क्षणाव्यवहितोत्तरकालत्व व्यापारफलोत्पत्तिं
कत्वरूपफलायोगव्यवच्छेदं स्तत्र दुर्घट एवेत्यत आह (अतथेति)
यापूर्वक्षणे न सहकारिसमवधानं तदाफलानुपधायकत्वस्य प्रत्यक्षाद्युप-
धायकचक्षुरादिव्यक्ति च्छेदाद्युपधायक वाश्यादिव्यक्ति साधारणतया
करणत्वा विरोधादित्यर्थः ।

तथापि शब्दो नप्रमाणान्तरं,

तथाचायमाशयः । निरुक्तरूपफलायोग व्यवच्छेदो नकरणता घटकः, अपितु यावत्सहकारिसमवहित स्वव्यापाराधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरकालत्व व्यापकफलोत्पत्तिकत्व रूपएव । अन्यथा-इन्द्रियादेरप्य करणत्वापत्तेः । यदिच सौगतमते सन्मात्रस्य क्षणिकतया फलोपधायकस्य चक्षुरादे स्तद्व्यापारस्यवा ऽयदासत्त्वा फलोत्पत्तिनियत स्वाधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरकालत्व व्यापकफलोत्पत्तिकत्व मव्याहतम्, तदा तेषां शब्दादेरपि तथात्वात् न कथं करणत्वमिति समस्समाधिः ।

निरुक्तरूपफलायोगव्यवच्छेदस्य कर्मादिकारकसाधारण्येपि नक्षतिः, उपधेयसंकरे प्युपाधिभेदेन करणादिकारकभेदात् । नचैवं करणत्वमस्तु, किं फलायोग व्यवच्छेदेनेति वाच्यं, इन्द्रियत्वादिना चक्षुरादे स्पर्शानादिस्वरूपयोग्यत्वेपि चक्षुषास्पृशतीत्याद्य प्रयोगात्, अन्धेस्पृशतीत्याद्य प्रयोगाच्च । अथैवमपि फलोपधायकत्वमेवकरणत्वमस्तु, किं फलायोगव्यवच्छेदानुसरणेन, फलोपधायकमात्रएव फलायोगव्यवच्छेदसत्त्वात् ; इति चेत् ? सत्यं, तादृशपर्यवसितार्थएव फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणमित्यस्य तात्पर्यम् । वस्तु तस्तु कर्मादिव्यावृत्तो यद्व्यापारः कारकान्तरव्यापाराव्यवधानेन फलनिष्पादकस्तत्त्वं करणत्वं । अत एव पुरुषेण च्छिन्नसि कुठारइत्यादयो न प्रयोगाः । हस्तव्यापार्थकुठारादे यत्र करणत्वं तत्र हस्तेन च्छिन्नसीत्यादयः प्रयोगास्तु न मुख्या इत्यवधेयम् ।

शब्दस्यानुमानान्तर्भाववादी वैशेषिकः प्रत्यवतिष्ठते (तथापीति) शब्दस्य प्रमाणत्वेपि नासौ स्वविषयकप्रत्यक्षभिन्ना या अनुमित्यन्या

पदार्थ संसर्गस्यानुमानादेव सिद्धेः ।

प्रमिति स्तत्करणमित्यर्थः । “नप्रमाणान्तर” मित्यस्य नानुमानभिन्नमिति नार्थः, ज्ञायमानलिङ्गस्य करणतामतेनुमानभेदाप्रसिद्धेः । अनुमान तादात्म्यस्य साध्यत्वेऽपि सिद्धसाधनं, न्यायप्रतेऽपि शब्दस्यलिङ्गत्वात् । उक्तसाध्ये तत्वे साधकाभावादिति हेतुरूढः ।

ननु आकांक्षादिमत्पदद्वयोपस्थापितयोः पदार्थयोः पूर्वाप्रतीत परस्य प्रमाणान्तरत्वं सेत्स्यतीत्यत आह (पदार्थसंसर्गस्येति) एतेन मूलोक्तसाध्ये अनुमानादेव सिद्धेरित्यस्य हेतो वैयधिकरण्येऽपि नक्षतिः ।

मिश्रास्तु “नप्रमाणान्तर” मित्यस्य क्लृप्त प्रमाणान्तर्भूतमित्यर्थः, तत्त्वचोभयवासिद्धि स्वकरणकप्रमासामान्यकत्वं । अत्रैव साध्ये हेतुः “पदार्थसंसर्गस्ये” त्यादिः । तदर्थश्चानुमान साध्यार्थकत्वादिति । अनुमितिसामग्र्यधीन स्वकरणक प्रत्यक्षान्यप्रमिति सामान्यकत्वादिति यावत् । अथवा अनुमानत्वैव संसर्गसाधकत्वादित्यर्थः । स्वनिष्ठ प्रत्यक्षान्यप्रमितिकरणतात्वं व्यापकानुमितिकरणतात्वं कत्वादिति यावत् । अखण्डाभावघटकतया नव्यभिचारावारक प्रत्यक्षान्यत्व विशेषण वैयर्थ्यमिति वर्णयन्ति । तच्चिन्त्यं, तादृशहेतोर्नैयायिका सिद्धत्वात् । यद्यपि प्रमाणान्तरत्वे साधकाभावोऽपि प्रमाणान्तरत्ववाद्य सिद्धः, तथापि साधकमव्यवस्थाप्य तदभावासिद्ध्युपन्यासेन वादिनिरोधो शक्य इति नदोषः ।

ननु गामभ्याजेत्यादि वाक्यज्ञानं यत्र वर्तते कर्मत्वाभ्या जनादि पदार्थे गोकर्मत्वादिपदार्थसंसर्गस्तत्र तत्संसर्गव्याप्यधर्मवत्ताज्ञानमन्तरेण नानुमानं शक्यते, तादृशवाक्यज्ञानं विनापि संसर्गसिद्धिस्सम्भवतीति वाक्यज्ञानम किञ्चित्करमिति वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यज्ञानान्वयव्यति रेकानुविधान मनुभवसिद्धं शब्दस्य प्रमाणान्तरत्व मन्तरेण नोप

तथाहि-गामभ्याज दण्डेनेति पदानि वैदिकपदानि
वा तात्पर्यं विषयस्मारित संसर्गं ज्ञानपूर्वकाणि,

पद्यते; नच साध्यपक्षज्ञानसम्पादकत्वेनाः सन्निकृष्टार्थवाक्यस्यानु-
मानोपयोग इति वाच्यम्, आकांक्षादिरहितपदसमूहज्ञानादपि सा-
ध्याद्युपस्थितिसम्भवेनाः कांक्षादिमत्पदसमूहादिरूपवाक्यज्ञानान्वय-
व्यतिरेकानुविधानानुपपत्तेर्दुर्वारत्वा, दित्याशङ्क्य; श्रोतु र्नेकपदार्थं
परपदार्थसंसर्गानुमापकस्य वाक्यज्ञानसापेक्षग्रहस्य लिंगस्य निय-
मतो न सम्भव इति वाक्यविशेषे आकांक्षादिघटित तद्विशेषत्वेन
हेतुता, वक्तृवाक्यार्थज्ञानपूर्वकतानुमानमेव वाक्यार्थप्रतीत्यनुरोधेनोप-
गन्तव्यम्, अत आकांक्षादिमत्त्वेन वाक्यज्ञानं मनुमानोपयोगि,
वाक्यार्थज्ञानोपरक्तज्ञानसिद्धावेव च वाक्यार्थसिद्धि रित्याह (तथा
हीति) लौकिकवाक्यस्थले वक्तृवाक्यार्थज्ञानानुमानेन वाक्यार्थ-
सिद्ध्या तदेवाप्रमाणं, वेदास्तु प्रमाणान्येवेति मीमांसका
उपगच्छन्ति, तन्मता देतन्मतस्य विशेषं दर्शयितुं वेदवाक्यान्यपि
पक्षतया तिदिशति (वैदिकेति) एवं च मीमांसकमते वेदस्यापौरु-
षेयतया तत्र वक्तृज्ञानानुमानासम्भवेन वेदस्य प्रमाणान्तरता ।
एतन्मते तु तत्रापि वक्तु भगवतो वा वाक्यार्थज्ञानानुमानेन वा-
क्यार्थसिद्धिसम्भवात् वेदस्यापि नप्रमाणान्तरतेति विशेषो लभ्यते ।
(तात्पर्येति) स्वतात्पर्यविषयो यः स्वघटकपरस्परकांक्षादिमत्पद-
स्मारितार्थयोः परस्परसंसर्गं स्तज्ज्ञानपूर्वकाणीत्यर्थः । गामभ्याजे-
त्यादिवाक्ये तद्घटकं यत्परस्परकांक्षादिमद्गोपदद्वितीयापदादिकं
तत्तदर्थयोर्मिथस्संसर्गस्याधाराधेयभावादेर्ज्ञानपूर्वकत्वसिद्ध्या भिमत
सिद्धिः । अतात्पर्यविषयस्य गोकर्मत्वादेर्नेककालीनत्वादिसंसर्गस्या-
भ्याजनकृतादेः च कार्यकारणविषयविषयिभावादिसम्बन्धस्यै कत्र
तात्पर्यं परस्य सिद्धे वारणाय स्वतात्पर्यविषयत्वं संसर्गविशेषणम् ।

नच तात्पर्याविषयसंसर्गसिद्धावपि तात्पर्यविषयतत्सिद्धौ बाधका
भावा दमिमतसिद्धेः किं तात्पर्यविषयत्वविशेषणेनेति वाच्यम्, न्याय
मते तात्पर्याविषयसंसर्गसिद्धे शब्दा दनुत्पत्त्या तत्साम्याय तादृश
विशेषणोपादानात् । स्वतात्पर्यविषयत्वं च तज्जन्यबोधविषयत्वेन
प्रतिपादकेच्छ विषयत्वं, न्यायमते तात्पर्यविषयस्या प्रकृतवाक्यस्थपद
स्मारितार्थसंसर्गस्या सिद्ध्या प्रकृतानुमानादपि तादृशसंसर्गसिद्धि
वारणाय स्वघटकपदस्मारितार्थ प्रतियोगिकत्वंसंसर्गविशेषणं । प्रकृत
वाक्यस्थयो रपि ययोः पदयो र्नाकांक्षासन्ति वा तत्पदद्वयार्थयोरपि
तात्पर्यविषयसंसर्गस्यासिद्ध्या तत्सिद्धिवारणाय परस्पराकांक्षादिमत्त्वं
पदविशेषणम् । नच प्रकृतवाक्यघटकगवादिपदयो र्मिथस्ताकांक्षयो
यावर्थौ तयो राधाराधेयभावरूपाकांक्षानिरूपकसम्बन्ध एव न्याय
मते भावते, ननु तात्पर्यविषयोपि तत्तत्पदाकांक्षादिभिरूपकैककालीनत्वा
दिसंसर्ग इति वैशेषिकमते उक्तानुमाना त्कथं तद्भाननिर्वाह इति वा-
च्यम् ; स्वघटकपदद्वयाकांक्षानिरूपकत्वस्य संसर्गविशेषणतयोपपत्तेः ।
वस्तुतः यत्संसर्गनिरूपित परस्पराकांक्षादिमद्य त्पदद्वयघटितं यद्वाक्यं
तत्पदद्वयार्थयो र्भिन्नस्तत्संसर्गज्ञानपूर्वकमिति सामान्यव्याप्तिचा दरा त्सा
ध्ये आकांक्षादिमत्त्वं न प्रवेश्यं, हेतुस्थयत्पदीय यदर्थं घटितहेतौ पक्षधर्मता
ज्ञानं साध्यस्य तत्पदीय तदर्थंघटितसाध्यस्यैव पक्षधर्मताबलेन सामान्यमुख
व्याप्तिः सिद्धिनिपमात् ययोः पदयोर्नाकांक्षादिकं तयो र्हेत्वघटकतया
उक्तताभिपसंगा नवकाशात् । एवं स्वघटकपदद्वयं घटितत्वरूप हेत्व
सत्त्वेन हेतुस्थयत्पदेन तदुपादानासम्भवात् उक्तरीत्याति प्रसंगशंका
नवकाशात् । यद्यपि साध्ये तात्पर्यप्रवेशनमप्यफलं, तत्प्र
वेशेपि हेतौ तात्पर्यनिवेशस्यावश्यकतया यत्संसर्गपर पदद्वयघटितं
यद्वाक्यं तत्तत्संसर्गज्ञानपूर्वकमिति सामान्यव्याप्तिचा पक्षधर्मताबलात्
तात्पर्यविषय संसर्गमात्र सिद्धिसम्भवात् ; तथापि पक्षधर्मताबलात्
तात्पर्यविषयोय संसर्गं स्तज्ज्ञानपूर्वकत्वमेव सिद्धयतीति प्रदर्शनार्थं

भेद संसर्गे मूलकृत स्तात्पर्यविषयत्वोत्कीर्तनं, नतु तस्य साध्यवटकत्वं
तदभिप्रेतमिति न विरोधः । अर्थयोर्वृत्त्यापदस्मारितत्वलाभायवा, तेन
समवायादिनासम्बन्धेन प्रदस्मारितस्याकाशादे स्संसर्गस्यतात्पर्यविष-
यत्वेपि न सिद्धिः । तत्पदस्मारितार्थे तत्पदतात्पर्यभाषि निवेश्यम् ,
अन्यथा गामभ्याजेत्यादौ गोपदार्थसंसर्गत्वादिना यत्र गवादिपदस्मा-
रित पृथिव्यादिसम्बन्धस्यापि वक्तृज्ञातपर्यविषयता गवादिपदतात्पर्य
विशेषतः पशुविशेषादेवेव तत्र पृथिव्यादिसंसर्गसिद्धिप्रसंगात् । धूमपदा
धूमज्ञाने अनुमानाद्बहिर्धीर्भविष्यतीत्यभिसन्धाय यत्र धूमोस्तीतिवाक्य
मुच्चरितं तत्र धूमपदेनलक्षणयावहेस्स्मारितत्वेपि न प्रथमतोवह्नि
संसर्गधीः, स्वजन्यबोधविषयत्व प्रकारकेच्छारूप स्थतात्पर्यनिवेशात् ,
उक्ततात्पर्येच बहिर्बोधांशे धूमपद प्रयोज्यत्वस्यैव भानाद्बहेस्तद्विषयत्वेपि
अतिप्रसंगविरहात् । अथ पदार्थेसंसर्गेच तात्पर्यविशेषणप्रवेशेपि यत्रा
ख्यातस्य मुख्यार्थेकृतौ अभ्याजनरूपधात्वर्थस्य विषयितारूपसंसर्गे
लक्ष्यार्थसंयोगादिरूपव्यापारेच तस्यानुकूलतारूपसंसर्गेतात्पर्यं, तत्र
कृतावभ्याजनस्यानुकूलतासम्बन्धः कथं न सिद्धयति, अभ्याजनकृ-
त्योः पदार्थयोरनुकूलतासंसर्गस्य च तात्पर्यविषयत्वात् ; नच
तत्र कृतिनिष्ठानुकूलत्वस्य तात्पर्याविषयत्वान्नतत्सिद्धिरितिवाच्यम् ,
अनुकूलतासंसर्गस्य व्यापारांशे बोधोभववित्यभिप्रायेण सामान्यतः
कृतिनिष्ठानुकूलताया अपिभानात् ; एवं यत्र गोरानदनमित्यादौ
गोपदार्थं पशुविशेषीयत्वेन षष्ठ्यर्थकर्मत्वांशे संसर्गप्रतीति भवतु
गोपदार्थेषु प्रतियोगित्वेन षष्ठ्यर्थसम्बन्धांशे संसर्गप्रतीति भववित्ति
त्याकाराभिप्रायः , तत्रेवादि प्रतियोगिक कर्मत्वानुयोगिक संसर्ग
सिद्धिप्रसंगश्च , इषादेः कर्मत्वादेश्च पदार्थस्य सामान्यत स्तत्सं-
सर्गस्यच तात्पर्यं विषयत्वात्; इति चेत्? खरयं, तत्पदार्थ संसर्गयोः
पृथक् तात्पर्यविषयत्वविशेषणे नैतादृशातिप्रसंग वारणसम्भव
इति तत्पदस्मारित यद्यर्थं प्रतियोग्य नुयोगिकत्वेन यत्संसर्गं

आकांक्षादिमत्पद कदम्बत्वात् ,

बोधोभिप्रेतः तत्प्रतियोगिक तदनुयोगिकतत्संसर्ग ज्ञानपूर्वकार्णात्येषा साध्यं विवक्षणीयं, तथासति च नोक्तातिप्रसंगः, सामान्यव्याप्यापक्षधर्मतावलेन च पूर्वानुपस्थित तत्तत्पदार्थं प्रतिभोग्य नुयोगिक तत्तत्संसर्गक वाक्यार्थं घटितोक्तसाध्य सिद्धेरापिसम्भवः । एवंच विशिष्य वाक्यार्थसिद्ध्या प्रवर्तकज्ञाननिर्वाहोऽपि उक्तानुमानाद्भवति । एवंच सिद्धान्ते 'स्मारितपदार्थ संसर्ग ज्ञानपूर्वकार्णी' ति अनुमिति स्यादित्यनेन यत्प्रवर्तक ज्ञानानिर्वाह कथनं तत्सामान्यव्याप्या प्रसिद्ध विशेषधीर्नभवतीत्याशयेन । प्रवर्तक ज्ञानानिर्वाहकथनं च दर्शितातिप्रसंग धारणा निर्वाहस्याप्युपलक्षणम् । नच स्वप्रतियोगित्वा नुयोगित्वाभ्यां तत्तत्पदबोधधत्वेन यो भिप्रायः तद्विषय तत्तत्पद स्मारितार्थं प्रतियोगिकोऽयं संसर्गस्तज्ज्ञानपूर्वकार्णात्येषा साधनार्थमिति नोक्तातिप्रसंग इति वाच्यम्, तत्रापि साध्य घटकसंसर्गे स्वत्व निवेशेनाननुगमेन तादृशानुमाना निर्वाहात् । वाक्यान्तरघटक पदद्वय तात्पर्यविषयस्य प्रकृत वाक्यघटक परस्पराकांक्षारहितपदद्वय तात्पर्यविषयस्य च संसर्गस्य सिद्धिवारणाय यद्यत्पदार्थयोस्संसर्गसिद्धि रुद्धेश्च तत्तत्पदयोर्विशिष्य साध्यहोत्रो रवश्यनिवेशनीयतया सामान्यव्याप्या अप्रसिद्ध विशेष सिद्धि स्वीकार मन्तरेणा निर्वाहाच्च । (आकांक्षादिमदिति) परस्पराकांक्षासत्तियोग्यतावत्पदद्वय घटितत्वादित्यर्थः । निराकांक्षायोग्यपदद्वय घटितवाक्ये योग्यताघटितवाक्ये योग्यताघटित हेत्वभावेऽपि योग्यनिराकांक्षवाक्ये पूर्वोक्तदिशा साध्ये आकांक्षाप्रवेशेन शुक्वाप्त्यद्वय परमेश्वरीय संसर्गप्रमापूर्वकत्वं सत्त्वेऽपि व्यभिचारो दुर्वार इति हेतौ आकांक्षाप्रवेशः । यदिच साध्ये आकांक्षामप्रवेश्य सामान्यव्याप्योक्तातिप्रसंगो वार्यते, तदा व्यभिचाराभावेऽपि निराकांक्षपदयोर्हेतुघटकत्वे प्रकृतस्थले ग-

वादिपद-तृतीयादि-पदार्थयो-स्संसर्ग-सिद्धिप्रसंगइति-तद्वारणायमि-
यस्साकांक्षयद्यत्पदघटितं-यद्वाक्यमिति-हेतौ-निवेशस्यावश्यकतया-हे-
त्वाकांक्षा-निवेशस्यावश्यकता ।

मिश्रास्तु-संसर्गतात्पर्यरहिते-निराकांक्षे-तात्पर्यघटितसाध्याभावेन-
व्यभिचारवारणाय-हेतौ-आकांक्षाप्रवेशनमावश्यकम् । नच-सर्वत्र-
योग्यनिराकांक्षेभगवत्तएव-तात्पर्य-संसर्गप्रमांजादाय-साध्यसत्त्वमुपपा-
दयन्निर्वाक्यते, अबोधकेनिराकांक्षे-तद्वाक्यजन्यत्वेन-संसर्गबोधविषयके-
च्छाकूपतात्पर्यस्य-भगवतोत्पत्त्यन्तः-तदिच्छाया-व्यधिकरणा-प्रकार-
भवति । अथ-शुकवाक्ये-आकांक्षादिसत्त्वोपि-तात्पर्यगर्भसाध्यासत्त्वेन-व्य-
भिचारस्य-दुर्वारतया-हेतौ-तात्पर्यप्रवेशावश्यकतया-नोक्तव्यभिचारस्या-
प्यवकाशः । नच-शुकवाक्ये-व्यभिचारवारणायसामान्यतः-किञ्चि-
दर्थपरत्वमेवनिवेशं, अतः-पदार्थस्वरूपपरमिथ-संसर्गतात्पर्यशून्ये-नि-
राकांक्षे-व्यभिचारवारणायाकांक्षा-निवेशनमिति-वाच्यम् ; पदार्थस्वरू-
पपर-संसर्गतात्पर्यरहितसाकांक्ष-वाक्यस्यापिसम्भवात्, तत्र-व्यभिचा-
रवारणाय-संसर्गतात्पर्यस्यापि-हेतौ-निवेशनीयतयाऽऽकांक्षाया-अनिवे-
शोप्युक्त-व्यभिचारानवकाशादिति-चेन्न-संसर्गतात्पर्यस्यैवाकांक्षा-
पदेन-विवक्षितत्वादित्याहुः ।

नचैवं-एतन्मते-योग्यतासन्निभत्वेसति-संसृष्टार्थपरत्वादिति-
छीलावतीकारीय-हेत्वविशेषः, तत्रान्वयप्रयोजकरूपवत्त्वात्मक-योग्य-
ताया-निवेशात् । अत्र-च-बाधकप्रमाणाभावरूपाया-स्तस्यानिवेशेन-
विशेषात् ।

नचैवं-घटः-कर्मत्वमानयनंकृति-स्तियादावप्युक्तहेतुना-संसर्ग-
सिद्धिसम्भवात्-तद्व्यावृत्तये-आकांक्षाया-आनुमानिकवाक्यार्थबोधे-
सापेक्षता-नस्यादितिवाच्यम्, परस्परसाकांक्षपदयोः-परस्परस्वार्थ-
संसर्गतात्पर्येण-बुबोधयिषुणा-प्रयोगा-दाकांक्षाया-संसर्गतात्पर्यग्राहक-
त्वेन-प्रकृतानुमानोपयोग-निर्वाहात् ।

इदमत्रावधेम् । साध्ये तात्पर्यविशेषण प्रवेशेन व्यभिचारप्रस-
 क्रिमभिधानस्य मिश्रस्य स्वार्थानुमानेपि व्यर्थविशेषणता न दोषइत्यभि-
 प्रेतं । तथाच तन्मते यथाश्रुताकांक्षाया अपि परस्परकांक्षारहितपद-
 द्वयार्थं तत्संसर्गसिद्धिवारणाय तात्पर्यवत्साध्य घटकता । तथाच
 हेतुस्थाकांक्षापरमेवेति तस्य संसर्गपरत्वार्थकत्वमुक्तं । एतद्रीत्यैव
 संसर्गतात्पर्यघटिते लीलावतीकारीयहेतौ निराकांक्षे मणिकारस्य व्य-
 भिचारप्रदर्शनं संगमयितुं शक्यते । यत्तु पदार्थान्तरसंसर्गसिद्धिवारणाय
 स्वप्रतिपाद्यत्वं साध्यस्थ संसर्ग-विशेषणं, एवञ्च निराकांक्षे स्वप्र-
 तिपाद्यसंसर्गाप्राप्तिद्वयासाध्यासत्वेन व्यभिचारवारणाय हेतावप्याकांक्षा
 विशेषणम् ; नच तथासति तात्पर्यविषयत्वादिविशेषण वैयर्थ्यं, तात्पर्या
 विषयसंसर्गादि स्त्वप्रतिपाद्यत्वाभावेनैवानतिप्रसंगादितिवाच्यं, स्व प्रति-
 पाद्यत्वं स्वरूपयोग्यप्रातिपत्तिविषयत्वं, तात्पर्याविषयसंसर्गस्यापि तथात्वं
 मक्षतमेव, एवंच संसर्गप्रातिपत्ति स्वरूपयोग्यनिराकांक्षे व्यभिचारवारणाय
 हेता वाकांक्षादिमत्यापि आकांक्षादि ज्ञानविरहेणाप्रत्यायके व्यभिचारः।
 यदिचा कांक्षादि ज्ञानविषये तद्व्यटितहेतो व्यभिचार ज्ञाना
 सम्भवात् स्वरूपसतोव्यभिचारस्य च स्वार्थानुमाने अदोषत्वात्त्र दो-
 ष इत्युच्यते, तदा आकांक्षादिमत्त्व ज्ञानविषये प्रातिबन्धक सिद्धि
 सामग्रीविशेषादि वशेना प्रत्यायके वाक्ये व्यभिचार ज्ञानसम्भवात्
 अनुमानानुपपत्ति दुर्वारैव । नच यदा वाक्यविशेषे आकांक्षादि
 मत्वं ग्रहीत्वा व्यभिचारोग्राह्यः, तदा प्रातिबन्धक समवधाने
 वाक्यार्थ बोधानुत्पत्त्या नुमित्यनुत्पत्ति नक्षतिमावदति, यदिच तदा
 नोक्तप्रातिबन्धक समवधानं, तदा तत्राकांक्षादिमत्त्व ज्ञानात् तद्वा-
 क्यस्य प्रत्यायकत्व मावश्यकमिति व्यभिचारस्य ना वकाश इति
 वाच्यं; यदा व्यभिचारग्रहविषय वाक्यान्तरार्थ ज्ञानस्यैव प्रति-
 बन्धक समवधानं नतु प्रकृतवाक्यार्थ ज्ञानस्य तदा प्रकृतवाक्यार्थ
 सिद्धयर्थं अनुमानस्याप्यवश्य निर्वाहत्वात् तन्निर्वाहस्य च सामान्य

व्याप्तिः ग्रहपरिपन्थि व्यभिचार ज्ञानेनाशक्यत्वात् इति , परास्तम् -
प्रतिबन्धक समवहिताकांक्षा ज्ञानविषय वाक्यस्यापि स्वरूपयोग्य
त्वेन स्वप्रतिपाद्यत्व प्रसिध्या टक व्यभिचारानवकाशदिति । तदसत् ,
स्वरूपयोग्यत्वस्य प्रतिपाद्यतावटकत्वे पदार्थान्तर संसर्ग व्यावर्तना
सम्भवात् । पदार्थपदस्य प्रकृत पदार्थ परता मुपगम्यैव तस्य व्यावर्त
नीयत्वात् । यदिच हेतु विशेषण सार्थकत्वायैव स्वरूपयोग्यक
प्रतीतिरिति तत्रापि प्रतिपाद्यत्वं साध्ये निवेश्यते तदा संसर्ग प्रति
पादकत्व साध्यैव पर्यवसानादिति “ यत्त्वि ” त्यादिमूलेनतादृश
साध्य दूषणविरोधइतिदिक् !

मादिपदेना सत्तियोग्यतयोः परिग्रहः । आसत्तिर व्य
वधानान्वय प्रतियोग्युपस्थापकत्वं, तदुपादानाद नासन्नयो
रागंक्षादि मत्पदयो रासन्ति गर्भसाध्याभावेन स्वातन्त्र्येणा सन्ते
स्वध्वयटकत्वेपि हेतु विशेषण सार्थक्यानुरोधेन गिरिर्भुक्तमग्निमान्
इत्यादौ व्यवधानेनोपस्थितयो गिर्यग्निमत्पदयो स्तत्पर्यवधिष्यस्यापि
स्वबन्धस्य न्यामतेशाब्दबोधाविषयस्य सिद्धिगारणाय वा स्मारित-
स्या व्यवधानेन स्मारितत्वरूपस्य निवर्तनीयतया तद्गर्भसाध्याभा-
वान प्रसक्तस्य व्यभिचारस्य नाशः । वृत्त्या पदस्मारितत्वमासत्तिः,
तदनिवेश वृत्त्यास्मारितत्वं वृत्त्यास्मारितत्वं गर्भसाध्याभावेन व्यभि-
चारस्य प्रति तन्निवेशइतिकेचित् । योग्यताया अनिवेशे ऽ योग्यस्थले
एकपदे प्रतियोगिकापरपदार्थानुयोगिकसंसर्गप्रसिद्ध्या तद्व्यति
स्तत्त्वाद्व्यभिचारइति तत्रतन्निवेशः । योग्यताय विशिष्यैकपदे
पदस्य यत्पदार्थप्रतियोगिकत्व स्वार्थानुयोगिकत्व बाधकप्रमाणा
भाव स्तत्संसर्गकत्वम् । एवंच स्वधटकीभूत गवामादिपदाकांक्षा
निरूपक गवाशमादिपदस्मारितार्थ प्रतियोग्यनुयोगिकत्वबाधक प्रमा-
णाभाववत्पदस्मारितार्थप्रतियोग्यनुयोगिकत्व बुबोधयिषा विषय-
संसर्गकत्वं हेतुः फलितः । निरूपकान्तं प्रमाणाभाववदन्तं च

संसर्गविशेषणम् । तादृशद्विविधपदाकांक्षानिरूपक तत्तत्पदस्मारितार्थ
प्रतियोग्यनुयोगिकत्वं बुबोधयिषाविषयतत्तत्पदस्मारितार्थ प्रतियोग्य
नुयोगिकसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वंपक्षधर्मतावलम्ब्यं प्रकृते साध्यम् । तत्पद
सर्वत्र यत्त्वतत्त्वाभ्यां निवेश्य सामान्यव्याप्ति रादरणीया, नतु वि-
शिष्य, तेन न घट मानयेत्यादिवाक्यस्य दृष्टान्तत्वनिर्वाहः । नवा साध्य
प्रसिद्धिमात्रेण कृतकृत्यता ।

एतेन घटः कर्मत्वमित्यादिपदद्वयस्याप्यभेदान्वये साका
क्षतया भेदान्वये योग्यतया च हेतुसत्त्वा तत्पदद्वयाकां
क्षानिरूपक तत्तत्पदार्थप्रतियोग्यनुयोगिकसंसर्गप्रसिद्ध्या साध्या
सत्त्वेन व्यभिचारः, एवं वह्निना सिञ्चतीत्यादौ लक्षणादिना ह्य्या-
दिपदस्मारिजलादिनिरूपित तात्पर्यविषयसंसर्गघटितयोग्यतात्त्वा
द्वह्यादिपदसंसर्गतात्पर्यसत्त्वा च हेतुसत्त्वेन तात्पर्यविषयवद्विसेकार-
णत्वादि प्रतियोग्यनुयोगिक संसर्गप्रसिद्ध्या साध्यासत्त्वेनव्यभिचारः,
एवं तत्रैव स्मारितार्थप्रतियोगिक तात्पर्यविषय संसर्गघटितो
यतासत्त्वेन तात्पर्यविषय स्मृतिवार्थ संसर्गघटित साध्यासत्त्वेन व
भिचारइति निरस्तः प्रथमे आकांक्षानिरूपक संसर्गस्य योग्यता
घटकतया न्यत्र तात्पर्यविषयसंसर्गस्या तथात्वेनाप्यप्यर्थे प्रतियोगि
कतात्पर्य विषयसंसर्गस्यच तथात्वेन दर्शित निष्कृष्टहेतव सत्त्वा ।

गवामादिपद स्मारितगोकर्मत्वादिसंसर्गस्य यत्र तदर्थ
योग्यनुयोगिकत्वेन न बुबोधयिषितत्वम्, अपितु तादृशपदस्
मारितार्थान्तरप्रतियोग्यनुयोगिकत्वेनैव, तत्र गोकर्मत्वादिप्रतियोग्य
योगिकत्वेन तत्संसर्गप्रसिद्धिवारणाय साध्यघटकबुबोधयिषायां त
त्पदस्मारितार्थप्रतियोग्यनुयोगिकत्वावगाहितं निवेशितम् । संस
तत्तत्पदार्थप्रतियोगिकत्वाद्यभाने प्रवर्तकज्ञानानिर्वाह इति तत्र तदि

घटमानयेति[पद]वत् । योग्यतासत्तिमत्त्वेसति संसृष्टार्थं परत्वात्, तत्परसन्निधिमत्त्वाद्देतिन हेतुः; संसृष्टोहि योर्थस्तत्परत्वं तत्परसन्निधिमत्त्वंवा असिद्धं,

षणपवेशः । (घट मानयेति [पद] वदिति) नच तादृशवाक्येऽपि संसर्गज्ञानपूर्वकत्वं मीदृशानुमानान्तरेण ग्राह्यं, तदनुमानदृष्टान्तेऽप्यनुमानान्तरेणैवेत्यनवस्थेति वाच्यम् ; तादृशानवस्थाया इष्टत्वात् । अविरलतदनुमानपरम्पराया एवानिष्टत्वात्, तस्यास्तु सुषुप्तयादिना विच्छेदेन बाधितत्वात् । दृष्टान्ते कालान्तरानुमित साध्यस्मृत्यैवानुमाननिर्वाहेणा विरलानुमितिपरम्परायाः प्रकृतेन पेशणात् । ईदृशानुमानं विनापि स्ववाक्ये अनुव्यवसायोपस्थितस्वीयवाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वस्य सुग्रहतया तस्य दृष्टान्ततया प्युपपत्तेः । उक्तसाध्ये लीलावतीकारीय हेतुद्वयं दूषयति (योग्यतासत्तीत्यादि) (संसृष्टेति) संसृष्टार्थपरत्वं एकपदार्थस्यान्यपदार्थं संसर्गं प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं, नत्वेकपदार्थं संसर्गवदपरपदार्थं प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वमित्याशयेन योग्यतोपादानं । अन्यथा एकपदार्थं संसर्गवदपरपदार्थस्यायोग्यस्थले प्रसिद्ध्याविशेष्यदलासत्त्वेनैव व्यभिचारवारणे नैतद्वैयर्थ्यापातात् । संसृष्टोदियोर्थ इत्यादिदूषणाभिधानं चाशयमस्फुटतया ऽ विज्ञायायोग्यत्वाघटित द्वितीयहेतौ च तत्परत्वं संसृष्टोयोर्थस्तत्परत्वमेव, अतो योग्यता तत्र नोपात्ता । तत्र च तादृशविशेषण माशयावबोधे नैवेत्यवधेयम् । (तत्परेति) संसृष्टार्थपरत्वे सत्यासत्तिमत्त्वादित्यर्थः (संसृष्टोदिति) संसृष्टोर्थइत्यस्य एकपदार्थसंसृष्टोपरपदार्थ इत्यर्थः । “असिद्धं”-अनुमानात्पूर्वमनिश्चितम् । तथा च पक्षे हेतुतावच्छेदक

संसर्गस्य प्रागप्रतीतेः ।

संसृष्टत्वं प्रकारकप्रतीतिपरत्वं तत्प्रकारक
प्रतीतिपर सन्निधिमत्त्वंवा अनाप्तोक्ते निराकाङ्क्षेच
व्यभिचारि । संसर्गस्य बहुप्रकारत्वेपि नानाभिमत
संसर्गसिद्धिः,

विशिष्टहेतुमत्तानिश्चयाभावाद नुमित्यनुपपत्तिरितिभावः । (संसर्गस्येति)
“ संसर्गस्य ”- तादृशहेतुघटकस्यैकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गस्य । “ प्राग-
प्रतीतेः ”- अनुमानात्पूर्वमनिश्चयात् ।

यद्यपि स्वोक्तहेतुघटकबाधक मानाभावरूपयोग्यताया अपि वाक्या-
र्थवदनिश्चयात्तु लघोनुयोगः, तथापि वाक्यार्थभूतसंसर्गस्य पूर्वनिश्चयोप-
गमे तत्पदानुमानकार्यनिर्वाहा दनुमानवैयर्थ्यमिति तदुपगमासम्भवः;
बाधकप्रमाणाभावरूप योग्यताया निश्चयोपगमेतु न तथेति विशेषः ।
तन्निश्चयस्याप्यसम्भवेनोपगमासम्भवइति स्वीयहेतावपि दूषणं पुन-
रप्रेवक्ष्यते । प्रथमहेतौ योग्यतोपादानवैयर्थ्यमपि बोध्यम् ।

ननु एकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गवत्त्वं न हेतुघटकं, येनोक्तदो-
षस्स्यात्, किन्तु तात्पर्यघटकं प्रतीति विशेषणतयैव पदार्थसंसर्गस्य
हेतुघटकतेत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह (संसृष्टत्वेति) एकपदार्थे अपर-
पदार्थप्रकारकसंसर्गप्रतीतिच्छयोच्चरितत्वमित्यर्थः । “ तत्परसन्नि-
धिमत्त्वं ”- तादृशप्रतीतिच्छयोच्चरितत्वेसति आसत्तिमत्त्वम् । “ अना-
प्तोक्ते ”- अयोग्यवाक्ये । नच तत्र योग्यताघटित प्रथमहेतौव्यभि-
चारइति वाच्यम् ; स्थिरजलाभिप्रायप्रयुक्ते पयसासिञ्चतोत्ययोग्य-
वाक्ये तन्मतसिद्धान्वय प्रयोजकरूपवत्त्वात्मक योग्यतासत्त्वेन व्यभि-
चारात् । तात्पर्यनिवेशनं प्रयोजनं दर्शयति (संसर्गस्येति) प्रकृत
वाक्यघटकपदोपस्थापितार्थसंसर्गस्य, “ बहुप्रकारत्वेपि ”- तात्पर्यविषय

तस्य तात्पर्याविषयत्वात् । अन्यथा शब्दादप्य
भिमतान्वय बोधो न स्यात् ॥

अत एव विशेषणविशेष्यभाव वदर्थकानि,

साया विषयभेदेन नानाविधत्वेपि । “नानभिमतसंसर्गसिद्धिः” - न तात्पर्याविषयसंसर्गसिद्धिः । “तस्य” - तात्पर्याविषयसंसर्गस्य । “तात्पर्याविषयत्वात्” - तात्पर्यविषयतात्मक विशेषणाभावेन यथोक्तसाध्ये अप्रवेशात् ।

केचित्तु प्रकृतपदार्थसंसर्गस्य प्रकृतशब्दजन्यबोधविषयतया नैयायिकाभिमत तदनभिमतभेदेनानेकविधत्वेपि न शब्दबोधविषयतया नैयायिकानभिमतसंसर्गसिद्धिः, तस्य तात्पर्याविषयत्व नियतत्वात्, इति ध्याचक्रुः ।

ननु तात्पर्यस्य संसर्गविशेषणत्वे तज्ज्ञानापेक्षाया आवश्यकत्वेन तज्ज्ञानशून्यपदशायां संसर्गसिद्धिप्रसंग इत्यत आह (अन्यथेति) “ अन्यथा ” - तात्पर्याभावस्य संसर्गाभावाप्रयोजकत्वे (शब्दादपीति) न्यायमतेपि शब्दादित्यर्थः । “अभिमतान्वयबोधः” - तात्पर्याविषयसंसर्गाविषयकसंसर्गबोधः । (नस्यादिति) तथाच तात्पर्याभावस्य संसर्गाभाव प्रयोजकत्व मुभयमतएव, परन्तु न्यायमते तात्पर्य ज्ञानस्य स्वतन्त्रहेतुतया वैशेषिकमते साध्यहेतु ज्ञानसम्पादकतयेति तज्ज्ञान विरहदशायां न कस्यापि मते संसर्गबोध इति भावः । केचित्तु साध्यशरीरे संसर्ग संसर्गविधयैव प्रवेशयन्ति, तन्मते संसर्गतात्पर्यविशेषण प्रवेशो न सम्भवति, तेन रूपेण संसर्गताया अप्रामाणिकत्वादिति तन्मतं अनभिमत संसर्ग सिद्धिप्रसंगेनैव निराकुरुते (अतएवेति) तात्पर्याविषय संसर्ग सिद्धि प्रसंगादेवेत्यर्थः । (विशेष्यभाववदर्थकानीति)

तद्बोधपूर्वकाणिवेति न साध्यम् ॥

यत्त स्मारितार्थ संसर्गवन्तीति साध्यं, मत्वर्थश्च

लिंगतया ज्ञापकत्वम् ,

अपरपदार्थविशेषितस्वार्थबोधकानीत्यर्थः । अपरपदार्थं वत्स्वार्थं बोधकानीतियावत् । विषयता विशेषस्वरूप विशेषण विशेष्यभावः साध्यघटक इति तु भ्रमः, विषयता विशेषेण विशेष्यस्यैव प्रवर्तकं योदेश्यत्वाद्विषयताविशेषस्य साध्यघटकतायां तदनिर्वाहात् , तत्तद्विषयकस्यैव बोधस्य सम्भवात्तस्य चानुदेश्यत्वात् (तद्बोधपूर्वकाणीति) तादृश स्वार्थबोध पूर्वकाणीत्यर्थः । अत्रच विशेष्य बोधकपदानामेव पक्षता, तदर्थेष्वेव विशेषणवत्त्वसिद्धेरुद्देश्यत्वात् , विशेषणवाचक पदनिरूपिताकांक्षादिमत्त्वं हेतुः, साध्यघटक संसर्ग संसर्ग धर्माभावे आकांक्षानिरूपकत्व निवेशासम्भवेन हेतावाकांक्षा निवेशवैयर्थ्यं, आकांक्षाया अनिरूपकत्व कालीनत्वादि संसर्गस्य सिद्धिप्रसंगश्चेत्यधिकं दूषणम् । आचार्यायं साध्यं दूषयितुमुपन्यस्यति (यत्त्विति) (स्मारितेति) पदस्मारितार्थस्य तात्पर्यं विषयो य स्संसर्गं स्तद्वन्तीत्यर्थः । ननु- अर्थधर्मस्य संसर्गवत्त्वस्य कथं पदपक्षकानुमानसाध्यते त्यत आह (मत्वर्थश्चेति) शब्दाप्रामाण्यवादिनये संसर्गज्ञानपूर्वकत्वं शब्देबाधितमिति तस्यापि तत्र साधनासम्भव इत्याशंका निरासाय (लिंगतयेति) लिंगविधयेत्यर्थः । एतादृशं च ज्ञापकत्वं मस्त्येव सर्वमत एव शब्दनिष्ठधर्मस्येव तादात्म्यसम्बन्धेन शब्दविशेषस्यापि स्वपक्षकानुमाने । लिंगतयेति न साध्यघटकं, अपितु स्वरूपकर्तृभवेव । तदनन्तर्भावेपि संसर्गज्ञापकत्वमात्रसिद्धेरेवोद्देश्यप्रतीतिनिर्वाहात् , ज्ञापकत्वं ज्ञानस्यानुद्देश्यत्वेपि

अन्योन्याश्रयः, पूर्वपूर्वानुमिति हेतुत्वेनानादित्वात् ।

साध्यस्य शब्दरूप पक्षसत्त्वनिर्वाहकतया साध्ये तदन्तर्भावोपपत्त्या ।
उक्तानुमाने ज्ञानपूर्वकत्वा न्तर्भाववत् ।

ननु . अत्र दृष्टान्तभूत चद्रमानयेत्यादिवाक्ये संसर्ग ज्ञापकत्वमनुमानेनैव साधनीयम् , संसर्गज्ञापकत्वानुमितेरेव संसर्गज्ञानरूपतया तन्मते वाक्येन संसर्गानुमितावजनितायां वाक्ये संसर्गज्ञापकत्वस्य दुरुपपादत्वात् , तदनुमानेपि दृष्टान्तान्तरापेक्षणात् तत्र तत्र पूर्ववाक्यान्तरे संसर्गज्ञापकत्वानुमानापेक्षया नवस्थेतिप्रकृतवाक्यस्यैव दृष्टान्ततोपगन्तव्या ; प्रकृतवाक्ये च तादृशसाध्यस्य प्रकृतानुमानादेव सिद्धौ दृष्टान्ततानिर्वाहः ; तथाच अन्योन्याश्रयः, प्रकृतानुमाननिर्वाहक दृष्टान्तपक्षक प्रकृतसाध्यकानुमाने प्रकृतानुमानादेव सिद्धौ दृष्टान्ततानिर्वाहः तथाचान्यस्य दृष्टान्तनिर्वाहकतया पेक्षितत्वादित्याशङ्कते (नचेति) प्रकृतवाक्यं न तत्पक्षकानुमाननिर्वाहक दृष्टान्ते साध्यसाधनाय दृष्टान्तीकरणीयं, येनान्योन्याश्रय स्यात् , अपितु तत्र पूर्वपूर्ववाक्यमेव, तत्तद्वाक्यपक्षकानुमानपरम्परायाः पूर्वावधिरहितत्वरूप मनवस्थितत्व मिष्टमेव, अविरलज्ञानपरम्पराया एव अनिष्टत्वात् , प्रकृतेचाविरलपरम्पराया अनपेक्षितत्वात् , दृष्टान्ते साध्यसिद्धौ दिनान्तरिततदधीनस्मरणेनापि प्रकृतानुमाननिर्वाहात् , गत्यन्तरविरहे जन्मान्तरीयसंस्कारस्यापि स्मारकतया तदुत्तरीयप्रथमानुमाननिर्वाहादिति समाधत्ते (पूर्वपूर्वेति) “पूर्वपूर्वा नुमिति हेतुत्वेन”-पूर्वपूर्वं संसर्गज्ञापकत्वानुमितिरूप संसर्गज्ञानहेतुत्वप्रसिद्धयपेक्षणेन । “अनादित्वात्”-पूर्वावधिरहितत्वरूपानादित्वस्येष्टत्वात् । तथाच प्रकृतानुमानस्य दृष्टान्ते साध्यापेक्षणीयता निबन्धनान्योन्याश्रयनवकाश इति भावः ।

केचित्तु हेतुत्वेनेत्यन्तं अन्योन्याश्रयाभावे हेतुः । पूर्वपूर्वानुमिति हेतुत्वात्मकसाध्यप्रसिद्धेरेवापेक्षणेनेत्यर्थः । नन्वेव मनवस्थेत्याशङ्क्याह (अनादित्वादिति) अनवस्थितत्वस्येष्टत्वादित्येव तदर्थ इत्याहुः ।

तन्न, ज्ञापकत्व मात्रेणा र्थासिद्धेः । प्रमा-
पकत्वे तेनैव व्यभिचारात् ।

अनादित्वादित्येवा न्योन्याश्रयाभावे हेतुः, प्रकृतानुमिति
दृष्टान्ते साध्यसिद्धेरादावनपेक्षितत्वा दित्यर्थः । अत्र हेतुत्वेनेत्यन्तं, पूर्वं
पूर्वानुमितेरेव दृष्टान्तनिर्वाहकत्वेनेति तदर्थ इत्यन्ये । “ज्ञापकत्वमात्रेण”-
संसर्गज्ञापकत्वमात्रसाधनेन । “ अर्थासिद्धेः ”- उद्देश्यासिद्धेः, उद्देश्याय
संसर्गद्वयोपरक्तसंसर्गसिद्धे रनिर्वाहादिति यावत् । उद्देश्यस्य वा-
क्याधीनबोधविषयतयाभिमतस्य तादृशसंसर्गरूपवाक्यार्थस्य, असिद्धेः
सिद्धयनिर्वाहादिति वार्थः । “प्रमापकत्वे” - वास्तवैकपदार्थप्रतियोगि-
कापरपदार्थानुयोगिक संसर्गज्ञापकत्वे वा, साध्य इति शेषः, “ तेनैव”-
स्थिरजलाभिप्रायकपयसा सिंचतीति वाक्येनैव (व्यभिचारादिति)
तत्रापि तन्मतासिद्धावयप्रयोजकरूपवत्त्वात्मक योग्यताघटितहेतुसत्त्व-
दिति भावः ।

केचित्तु “ अनुमानविधयैवार्थसाधकत्वरूपस्य मानान्तरत्वाभावे
साधकहेतो रसिद्धे र्वा रणायाकांक्षादिमत्पदत्वरूपहेतुना र्थे तादृश
हेतु मुपन्यस्यति (यत्त्विति) साध्य मित्यस्य उक्तस्वार्थानुमान
हेतुनेत्यादिः । छिग्तया ज्ञापकत्वं-अनुमानविधयैवार्थसाधकत्वं । तच्चा-
नुमितिकरणतावच्छिन्नस्ववृत्तिस्मारितार्थ संसर्गज्ञानकरणतासामान्यकत्वं ।
स्ववृत्तिपदार्थोपस्थितिकरणताया अनुमितिकरणतावच्छेदकानवच्छिन्न-
त्वात् बाधस्य साध्याप्रसिद्धेर्वा रणाया संसर्गनिवेशनम् । तथाच
तादृश स्ववृत्त्यनुभवकरणतासामान्यकत्वं पर्यवसितार्थः (ज्ञापकत्व
मात्रेणार्थासिद्धेरिति) अनुमानविधया भ्रमजनकतयापि ज्ञापकत्व
पर्यवसानसम्भवात् , अनुमितित्वव्याप्य स्वकरणकप्रमितित्वकत्वरूप
प्रमाणान्तरत्वाभाव साधकस्यानुमानविधयैव प्रमापकत्वस्यासिद्धयो-

ज्ञानावच्छेदकतयाच संसर्गसिद्धिः,

देश्यासिद्धेरित्यर्थः । अनुमानविधयाज्ञापकत्वस्य अनुमानाभासे स्वकरणकप्रमाघटितसाध्य व्यभिचारितया तसिद्धेरनुद्देश्यत्वादिति भावः । इति व्याचक्रुः । तदसत्, अनुमितिर्व्याप्यस्वकरणकानुभवत्वात् कत्वरूप प्रमाणान्तरत्वाभावस्य साध्यतयैवोपपत्तौ साध्येप्रमापर्यन्त निवेशनवैयर्थ्येन छिन्नतया ज्ञापकत्वस्यापि तत्र हेतुतासम्भवनार्थासिद्धयसंगतेः । ननु- संसर्गज्ञानपूर्वकत्व सिद्धावपिनोक्तानुमाना त्संसर्गसिद्धिः, तस्यासाध्यत्वादित्याशंकां निराकरोति (ज्ञानावच्छेदकतयेति) ज्ञानावच्छेदकत्वं ज्ञानविशेषणतया साध्यघटकत्वं । संसर्गसिद्धिः-उक्त साध्यकानुमितौ संसर्गस्यभानं । तावतापि समीहितसिद्धिः, विधेयतया संसर्गभानपर्यन्तस्य प्रवृत्तावनपेक्षितत्वात् ; विधेयतावच्छेदकतया तज्ज्ञानेनापि प्रवृत्तित्तिर्वाहादितिभावः ।

ननु विषयविशिष्टज्ञानस्य साध्यघटकेष्वपि विषयरूपविशेषस्यानुमितिविषयत्वं निर्युक्तिकं, साध्यविशेषणस्यानुमित्यविषयत्वेपि साध्य विषयताया अवच्छेदकतासम्भवात्, अवच्छेदकताया विषयतारूपत्वानुपगमात्तावतापि साध्यविषयता वैलक्षण्यसम्भवेन तदघटितसाध्यकानुमितेस्तदघटितसाध्यकानुमिति वैलक्षण्यसम्भवात् ; अत एव सम्बन्धतावच्छेदकसंयोगसमवायत्वादेर्नविशिष्टधीविषयत्वमिति सिद्धांतोपि संगच्छते, अविषयस्यापि तस्य विषयतावच्छेदकतयासंसर्गविषयता वैलक्षण्यसंभवात् ; अन्यथा संयोगसमवायत्वादि सम्बन्धतावच्छेदकानां संयोगसामान्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायामवच्छेदकत्वेऽवच्छेदकसंबन्धानुगमेन संयोगसमवायादि सम्बन्धावच्छिन्नाभावानामिव संयोगसामान्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यापि भेदप्रसंग इति संयोगत्वादेस्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकता वच्छेदकत्वावश्यकत्वे एतदनुवच्छिन्न संसर्ग

ज्ञानज्ञानस्य तद्विषय विषयकत्वं नियमात् ।

विषयताशालि ज्ञानस्य तादृशाभावज्ञान प्रतिबध्यतानुपपत्त्या तस्य संसर्ग-
विषयतावच्छेदकताधौव्या द्विषयतावच्छेदकतायाविषयताप्रसंगात् । अत-
एव कार्यज्ञानज्ञानस्य तद्विषयकत्वात् कारणानुमाने अकारणस्यसाध्यता
वच्छेदकप्रविष्टस्यापिभानमिति मीमांसक सिद्धान्तो(निर्वाहो)पिसंगच्छत
इत्याशङ्क्य- साध्यतावच्छेदक प्रतीति विषयत्वे युक्तिमाह (ज्ञानज्ञान-
स्येति)विषयोपरकत ज्ञानज्ञानस्येत्यर्थः । “तद्विषयविषयकत्वानियमात् ”-
तज्ज्ञानविषय विषयकत्वानियमात् । ज्ञानवा नित्यनुमित्यादौ व्यभिचार-
वारणाय विषयोपरागनिवेशः । तद्विशिष्टविषयक ज्ञानं तद्विषयक
मिति सामान्य नियम एवाभिमतः, विशिष्टज्ञानत्वं निवेशवैफल्यत् ।
संसर्गतया संयोगत्वादि विशिष्टविषयक ज्ञानस्य संयोगत्वाच्च
विषयकत्वं संसर्गताभेदो विशिष्टविषयतायां निवेश्यः । घटइत्याकारक
घटत्वादि विशिष्टबुद्धिरेव दृष्टान्तः । तादृश ज्ञानस्य घटत्वाच्च विषयकत्वे
तस्य विशेषण ज्ञानविधया तथाविध विशिष्ट बुद्ध्यादि जनकत्वा
नुपपत्त्या तत्र तत्सिद्धिरिति बोद्धव्यम् ।

केचित्तु तद्विषयक ज्ञानं तद्विषयकमित्येवनियमः, ज्ञानवानि-
त्याद्यनुमित्यादौ व्यभिचारवारणाया सति बाधके इतिहेतौ निषेध-
नीयम्, उक्तानुमित्यादौ विषयभासक सामग्र्य समवधान-
कालीनत्वं रूपविषय भानबाधक सत्त्वा ज्ञेत्वसत्त्वेन न व्यभिचार
इत्याहुः । तत्र, बाधकाभावस्यहेतौ निवेशे इतर विशेषणवैयर्थ्यात् ;
तद्विषयक ज्ञानादौ नियमेन तद्विषयता प्रयोजक विषय जन्यसामग्र्य
जन्यत्वरूप तद्विषयकत्वं बाधक सत्त्वेन व्यभिचारा नवकाशात् ;
प्रकृतानुमिति सामग्र्या स्संसर्ग भासकताया अपि तत्र संसर्गभाने
विवदमानै रनभ्युपगमात् संसर्गावगाहिता प्रयोजक विरहरूप
बाधकस्य तत्र सन्दिग्धतया बाधकाभाव घटितहेतोः सन्दिग्धासिद्धेश्च ।

संसर्गश्च सम्बन्धिन एव विशेषकत्वात् ।

पक्षधर्मताबला द्वापकत्वेना गृहीतस्यापि संसर्ग
विशेषस्य सिद्धिः । अथैवं भ्रांति ज्ञानमपि
भ्रमस्स्यात्, नचेष्टापत्तिः,

नन्वस्तु ज्ञानविशेषणतया संसर्गभानं, परन्तु तत्र कुतस्तत् तत्पदा-
धीयत्वभानं तदभावेच प्रवर्तकज्ञाना निर्वाह इत्याशङ्क्याह (संसर्गेचेति)
(सम्बन्धिन एवविशेषकत्वादिति) सम्बन्धिन स्तत्तत्पदार्थस्य सम्ब-
न्धांशे विशेषणतया व्यापकतावच्छेदक घटकत्वेन तद्विषयतावच्छे-
दकत्वादित्यर्थः । सम्बन्धांशे तत्तत्पदार्थीयत्व भानमितिशेषः । ननु
दृष्टान्ते घटमानयेत्यादौ पदार्थान्तर घटादि संसर्ग ज्ञानपूर्वकत्वस्यैव
प्रसिद्धतया अप्रसिद्ध गोकर्मेत्यादि पदार्थ संसर्ग ज्ञानपूर्वकत्वस्य कथे
गामभ्याज्येत्यादिनासिद्धिः, जनकीभूत व्यापकता ज्ञानविषयस्यैव
साध्यस्यानुमितौ भानादित्य तत्राह (पक्षधर्मताबलादिति) गवादि
पदघटितहेतौ पक्षधर्मताधीबलात् व्यापकता ज्ञानाविषयस्यापि गवादि
पदार्थसंसर्गस्य दर्शितसामान्यव्याप्तिबलप्रवृत्तानुमाना त्विद्धिरित्यर्थः ।
सामान्यव्याप्तिस्थाने यत्तत्पदार्थवस्त्वन्तरघटितसाध्यसाधनयो व्याप्तिग्रहा
दपि तादृशवस्त्वन्तरघटितहेतौ पक्षधर्मताज्ञाना तादृशवस्त्वन्तर घटितसा-
ध्योसिद्धि भवतीत्यन्यत्र दृष्टत्वादिति भावः । (अथैवमिति) “एवं”-विषयता
वच्छेदकस्य विषयत्वनियमे(भ्रान्तिज्ञानमपीति) इदं रजतमिति भ्रमविषय
कानुव्यवसायेऽपि नियमतो भ्रमस्य रजतत्वादि विशिष्टपुरोवर्तिविषय
कत्वे तदनुव्यवसायस्य भ्रमांशे विशिष्टविषयत्वावगाहितायाअवस्थाभ्युपेय
त्वेन रजतत्वादिविशिष्ट पुरोवर्तिन स्तद्विषयतावच्छेदकत्वेन तद्विषयतया
विशिष्टघटका सद्रैशिष्ट्यस्यापि विषयत्वादितिभावः । (इष्टापत्तिरिति)

ईश्वरस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेः ; इदं रजतमिति
भ्रमादिव शुक्तौ रजते ज्ञानवा नयमिति भ्रमस्य
ज्ञानात् भ्रान्तिश्च प्रवृत्त्यापत्तेश्च ।

यत्तु भ्रमविषय विषयकत्वेन न भ्रमत्वम् ,
भ्रमविषयाणां सिद्ध्य सिद्धिपराहतत्वात्, इति ।

रजतत्वादिविशिष्टपुरोवर्तिनो भ्रमज्ञानविषयतावच्छेदकत्वे ज्ञानस्य भ्रमत्व-
मिष्टमेवेत्यर्थः । (ईश्वरस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेरिति) ईश्वरज्ञानस्य सर्वविषयक-
स्य यो धर्मो यत्र वर्तते तद्धर्मविशिष्ट तद्धर्मविषयकत्वनियमात् , विशिष्ट-
विषयकत्वेन भ्रमविषयकत्वा द्विषयतावच्छेदकस्य विषयत्वनियमे तस्य
भ्रान्तत्वापत्तेर्दुर्वारत्वा दित्यर्थः । भ्रमज्ञानस्य विशिष्ट विषयकत्वे न तत्
शुक्तौ रजतार्थिप्रवृत्ति नियमेन स्यादित्याह (इदमिति) (प्रवृत्त्यापत्तेरिति)
भवन्मते इष्टतावच्छेदकविशिष्टपुरोवर्तिविषयकत्वरूप प्रवर्तकतावच्छे-
दकरूपसत्त्वादिति भावः । नच-भ्रमत्वस्यासद्वैशिष्ट्यावगाहित्वात्मकस्य
ज्ञाने अवगाहित्वविशेषणतयैव भाना पुरोवर्तिनि तदभानात् न ततः प्रवृ-
त्त्यापत्तिरिति वाच्यम् ; टीकाकृतासंसर्गतयैवा सद्वैशिष्ट्यभानोप-
गमा तन्मते असत्सम्बन्धेन रजतत्वादिविशिष्टपुरोवर्तिविषयक-
ज्ञानत्वस्य भ्रमत्वरूपतया तद्भाने पुरोवर्तिनि रजतत्वादिवैशिष्ट्याव-
गाहिताया दुर्वारत्वात् । ननु भ्रमविषयविषयकत्वं न भ्रमत्वापा-
दकं, अपित्वसद्विषयकत्वमेव, तच्चासद्व्यवहिततया असदित्यापादका-
प्रसिद्ध्यानापत्तिसम्भव इति अन्येषा मसद्विषयकत्वस्य भ्रमत्वपदार्थत्व-
मभ्युपगच्छतां भ्रमत्वापादनसमाधानं सुपन्यस्यति (यत्त्विति) (भ्रम-
विषयेति) आयादकप्रविष्टेत्यादिः । सिद्धयसिद्धिभ्यां । सत्त्वासत्त्वाभ्यां-
“ज्ञानज्ञानस्ये” त्यादिग्रन्थस्य विषयभानविरोध्यसमवधानव्यवहिततया यथा
श्रुतनियमपरतावादिनस्तु भ्रमव्यवसायादौ प्रागुपस्थितस्यासद्वैशिष्ट्या

तत्र [समाधानं] वक्ष्यामः । भैवम् , असद्विषय
कत्वेन नभ्रमत्वं, भ्रमविषयाणां सत्त्वात् । किन्तु
व्यधिकरणप्रकारकत्वेन ।

दिविषयकत्व मपारमार्थिकवैशिष्ट्यविषयकत्वरूपं यदि न भ्रमत्वस्वरूपं अपितु विशेष्यविषयकत्वे सति विशेष्याविद्यमानविषयकत्वमेव, तदा ईश्वरज्ञाने शुक्त्यादीनां तदवृत्तिरजतत्वादिवैशिष्ट्यस्य च विषयतया तत्र तादृशासद्विषयकत्व मिष्टमेव ; तदंशे तदवृत्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वस्य चापादकाभावः, उक्तनियमस्य तदापस्यनुपयोगित्वात्, नियमान्तरस्यचा नभ्युपगमा दित्याशयेन भ्रान्तिज्ञप्रवृत्त्यापत्ति भवतार्य पुरोवर्तिविषयकत्वे सतीष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्व मेव प्रवर्तकतावच्छेदक मित्यभिमानमूलकतया तदापत्तिं संगमयन्ति । विशेष्यांशे तन्नासद्वैशिष्ट्यावगाहित्वरूपव्यधिकरणप्रकारकत्वं यथाभ्रमत्वं तथा प्रवृत्तिविशेष्यांशे इष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपं तदंशे तत्प्रकारकत्वमेव प्रवर्तकतावच्छेदकं, अतो न दर्शितप्रवृत्त्यापत्तिरिति च सिद्धान्ताभिप्रायं वर्णयन्ति । (तत्र [समाधानं] वक्ष्याम इति) असद्विषयकत्वस्य भ्रमत्वरूपताखण्डनेना प्रसक्त्यापादकत्वस्या सद्व्यटिततया अपादकत्वव्याघातानुधावनानौचित्यं सूचयिष्यत इत्यर्थः । अथैवमिति पूर्वपक्षे स्वयं समाधत्ते (भैवमिति) (असद्विषयकत्वेन न भ्रमत्वमिति) भ्रमत्वं नासद्विषयकत्वाभिन्न मित्यर्थः । भ्रमविषयाणां सर्वेषामेव च, “ सत्त्वात् ”-पारमार्थिकत्वात् । संसर्गस्या प्यन्यत्र प्राप्तिद्वयैव भ्रमेभानं, असतो भाने माना भावादिति भावः । (व्यधिकरण प्रकारकत्वेनेति) भ्रमत्व मित्य नुषंगेणान्वयः । ननु - भवतु व्यधिकरण प्रकारकत्वं भ्रम व्यवहारविषयता वच्छेदकं, ततएव

नच भ्रमस्यज्ञाने व्यधिकरणप्रकारः, रजतत्व
प्रकारकत्वस्य भ्रमेसत्त्वात् । अन्यथा भ्रान्त्यु
च्छेदः, प्रमाणाभावात् ।

भ्रमानु व्यवसायादौ भ्रमत्वापत्तिर्भवेदित्याशंकां निरस्यति
(नचेति) नहीत्यर्थः । व्यधिकरणमिति विशेष्यपदं, विशेषणपदं स
मानलिंगत्वानियमात्, अनियतलिंगत्वे नपुंसकत्व मौत्सर्गिकमिति
नतस्य विशेषण वाचकपदेन समानलिंगता, प्रकारपदस्य चा जड-
ल्लिगताया न नपुंसकत्वं । भ्रमानुव्यवसाये शुन्यादौ रजतत्वादि
प्रकारकत्वं स्मारकेऽपि प्रकारिता विशेषणतयैव रजतत्वाद्यवगाहिता,
नतुशुक्त्यादि विशेषणतयेति तदवृत्तिर्धर्मो नतदंशेप्रकार इत्यर्थः । भ्रम
ज्ञानस्य शुक्त्यादौ रजतत्वाद्य प्रकारत्वेऽपि तद्विषय भ्रमनिष्ठ
प्रकारिताया रजतत्वीयताविरहे तादृश प्रकारितायां रजतत्व प्रकार-
कस्यतस्य व्यधिकरण प्रकारकत्वं दुर्वारमेवेत्याशंकां निराकर्तुं भ्रम
निष्ठ प्रकारितायां रजतत्वीयत्व मस्त्येवेति न रजतत्वस्य विशेष्या
सम्बद्धत्वरूप वैयधिकरण्यमिति दर्शयति (रजतत्वेति) “अन्यथा”-
रजतत्वीय प्रकारिताया भ्रमेसत्त्वे । “भ्रान्त्युच्छेदः”- भ्रमत्वस्य धर्म-
त्वोच्छेद प्रसंगः । “प्रमाणाभावात्”- प्रमाणे भ्रमभित्तस्या सत्त्वादिति
केचित् ।

परेतु असद्वैशिष्ट्यस्य भ्रमविषयत्वेबाधकं पूर्वमनुक्त
मतस्तद्बाधकमाह (अन्यथेति) असद्वैशिष्ट्याव गाहित्वस्य भ्रमत्वरूपत्व
इत्यर्थः । “भ्रान्त्युच्छेदः”-भ्रमत्वासिद्धिप्रसंगः । “प्रमाणाभावात्”-तद्वा
दकस्य तद्व्यवसायादौ सद्विषयकत्वेन प्रमाणत्वाभावात् । भ्रमत्व शरीरेस्ततो
विशेषणतया प्रवेशात् संसर्गविधेयवासतो ज्ञानमभ्युपगच्छतां टीकाकृता
मुक्तभ्रमत्वस्य अदासम्भवाच्चेति व्याचक्षुः ।

ननु प्रतारकवाक्ये व्यभिचारः, विशेषदर्शनेन तत्र संसर्गज्ञानाभावात् ; नच संसर्गमप्रतीत्य वाक्यरचना नसम्भवतीत्याहार्यं तस्य संसर्गज्ञानं संभवतीतिवाच्यं, तावत्पदज्ञानादेव शुकस्यैववाक्यरचनोपपत्तेः; अन्यत्रापि तस्यैवतन्त्रत्वादिति चेन्न; एतद्वाक्यमेतस्य [पदार्थ] संसर्गं बोधयिष्यतीत्याश-

(प्रतारकवाक्यइति) भूतलादौ घटाभावादिसत्त्वं ज्ञात्वाप्रयुक्ते भूतलं घटवदित्यादि वाक्यइत्यर्थः (व्यभिचारइति) तत्रवक्तुः प्रकृतं संसर्गज्ञानविरहेण तद्व्यटितं साध्याभावादित्यर्थः । तत्र वक्तुस्संसर्गं ज्ञानमेव नकुतं इत्यत आह (विशेषेति) विशेषदर्शनं प्रकृतवाक्यार्थं ज्ञानविरोधिनिश्चयः, तत्सत्त्वेन, तत्र भूतलादौ घटादिसंसर्गज्ञानस्य वक्तु रनुदयादित्यर्थः । (वाक्यरचनानसम्भवतीति) वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यहेतुत्वादिति भावः । व्यभिचारादिना वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुतैवनास्तीत्याह (तावदिति) तावत्पदरूपवाक्यज्ञानादित्यर्थः । “अन्यत्रापि”-बुबोधयिषुवाक्येपि। “तस्यैव”-पदज्ञानादेरेव। एवकारेण वाक्यार्थज्ञानव्यवच्छेदः । कार्यतावच्छेदकसंकोचे व्यभिचारवारणे अन्यथासिद्ध्या वाक्यार्थज्ञानस्या हेतुत्वादिति भावः । वक्तुवाक्यार्थज्ञानस्यान्यथासिद्धत्वेपि तस्यवाक्यार्थबुबोधयिषापूर्वकवाक्ये नियमतोऽपेक्षाभ्येव, वाक्यार्थबुबोधयिषाहेतुभूतवाक्यार्थं ज्ञानज्ञानस्य वाक्यार्थं ज्ञानत्वा दित्याहार्यं वाक्यार्थज्ञानं प्रतारकस्यास्त्येवेति तद्वाक्ये तत्पूर्वकत्वरूपं साध्यं मस्तीति न व्यभिचार इति समाधत्ते (एतद्वाक्यमिति) (एतस्य [पदार्थ] संसर्गं बोधयिष्यतीति) एतत्पदार्थः

येन वाक्यप्रयोगात्, तस्यापि संसर्गज्ञानात्,
योग्यताविरहाच्च ।

अत एव विसंवादिवाक्ये शुकवदुच्चरिते न
व्यभिचारः । शब्दात्संसर्गप्रत्ययस्तु योग्यताभूमात् ।

संस्तुष्टैतत्पदार्थज्ञानं जनयिष्यतीत्यर्थः । “तस्यापि” – तादृशाशयवनः
प्रतारकस्यापि । ननु – विशिष्टवाक्यार्थज्ञानं विनापि एतस्मिन्नर्थे
एतदर्थसंसर्गज्ञानं भवत्विति च्छया प्रतारकस्य प्रयोगः सम्भवतीति
तत्र व्यभिचारो दुर्वार इत्यत आह (योग्यतेति) तथा च तत्र
हेतुरेव नास्ति, हेतुस्थादिशब्देन योग्यतापरिमहादिति कुतो
व्यभिचार इति भावः । “अत एव” – योग्यताविरहादेव । “विसंवादिवाक्ये” –
बाधितार्थवाक्ये । “शुकवदुच्चरिते” – वाक्यार्थबोधयिषां विनैव
तावत्पदमात्रज्ञानात् प्रयुक्ते । एतेन तत्र वक्तुं संसर्गज्ञानाभावेन साध्यं
नास्तीति सूचितम् । नच तत्र तात्पर्यविरहेणापि हेत्वभावात्
योग्यताविरहादेवेत्युपपष्टम्भासंगतिरिति वाच्यम्, तत्र भ्रमात्मक
संसर्गप्रमोत्पत्तौ तद्विषयक भगवत्तात्पर्यसम्भवात् । नचैवं भगवत्संसर्ग
ज्ञानमादायैव साध्यमविकलमिति वाच्यम्, एकपदार्थप्रतियोगिकापरानु
योगिकसंसर्गस्य वास्तवस्य साध्यघटकत्वेनायोग्यस्थले तदप्रसिद्ध्या भगव
तोपि तादृशसंसर्गज्ञानासत्त्वेन तज्ज्ञानपूर्वकत्वरूपसाध्यसत्त्वस्य चानिर्वा
हात् । अतएव विसंवादिपर्यन्तानुसरणम् । ननु योग्यताया हेतौ निवेशेऽपि
विसंवादि वाक्ये हेत्वभावेन संसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमानासम्भवा तत्र
भ्रमात्मकोऽपि संसर्गप्रत्ययः कदापि न स्यादित्यत आह (शब्दादिति) तादृशादि
स्यादिः (योग्यताभ्रमादिति) योग्यताघटितहेतोस्तत्राभावेऽपि तादृशहेतुभ्रमा

अथ संसर्गज्ञानं विना शुकस्यान्यस्य वा
संवादिवाक्ये भ्रान्तप्रतारकवाक्येच व्यभिचारः,
कथं वा तत्र संसर्गप्रमा, वक्तृज्ञानानुमानासम्भवा

दित्यर्थः । वक्तृज्ञानं मेव साध्यघटक मित्यभिमानेन योग्यतावत्येव
वाक्ये व्यभिचार माशङ्कते (अथेति) (शुकस्येति) संसर्गज्ञानाभाव
वत इत्यर्थः । (अन्यस्येति) तावत्पदज्ञानादेव वाक्यप्रयोक्तुरिति
शेषः । वक्तृज्ञानात्पर्यस्य हेतुघटकात्वे व्यभिचारो न सम्भवतीति
स्थलान्तर माह (भ्रान्तप्रतारकवाक्य इति) विशिष्टवाक्यार्थं मज्ञा
त्वेव अस्मिन्नर्थे एतदर्थसंसर्गप्रतीति भवत्विति प्रतिसन्धाय प्रयुक्ते
वाक्य इत्यर्थः । (व्यभिचार इति) एकपदार्थे अन्यपदार्थावगाहि
वक्तृज्ञानघटितसाध्याभावादिति भावः । वक्तृज्ञानवाक्यार्थबोधरूप
योग्यताया हेतुप्रवेशे वाक्यार्थानभिज्ञवाक्ये तादृशयोग्यताविरहेण
व्यभिचारासम्भवात् दोषान्तर माह (कथं वेति) “तत्र”-वाक्याथा
नभिज्ञप्रयुक्तवाक्यश्रवणस्थले । “संसर्गप्रमा” - एकपदार्थे परपदार्थ
संसर्गज्ञानं (वक्तृज्ञानानुमानासम्भवादिति) वक्तृज्ञानवाक्यार्थबोध
घटितहेतो रसत्त्वात् साध्यस्य च बाधादिति भावः ।

यद्यपि स्वरूपसल्लिङ्गं नानुमिति हेतुः, नवा स्वरूपसद्बाधोनुमिति
विरोधीति बाधाज्ञानदशायां योग्यताघटितहेतुभ्रमा त्संसर्गप्रत्यय
सम्भवति, तथापि फलीभूतज्ञानाभावनिश्रयस्थले बाधनिश्चयसत्त्वेन
हेतु भ्रमस्यचासम्भवेन वक्तृज्ञानानुमानासम्भवात् संसर्गज्ञानानुपप
त्ति रेतन्मत इत्येतत्परतयैव तद्वन्धसंगतिः । आप्तोक्तत्वस्य यथार्थ
वाक्यार्थज्ञानवदुक्तत्वरूपस्य शब्दप्रामाण्यप्रयोजकत्वे न्यायमतेप्युक्त-
स्थले संसर्गप्रमानसम्भवति, तादृश प्रामाण्य प्रयोजकरूपाज्ञानात्, तथा
सत्येतन्मतेपि संसर्गप्रमानुपपत्ति र्नदोषाय, नवा तत्र व्यभिचारः ;
योग्यताशरीरे वक्तृज्ञानत्वविशेषणस्य प्रवेश्यत्वात् । यथाप्तो

दिति चेन्न:- यदि तत्र संसर्गप्रमा तदा वेदतुल्यते
त्युक्तम् । आकांक्षा योग्यतासंत्तिश्च ज्ञातोपयु
ज्यते । अन्यथा शाब्दभ्रमानुपपत्तिरिति ॥ उच्यते,

कतत्वज्ञानं न्यायनये शाब्दज्ञाने नापेक्ष्यते तदा परमेश्वरीयज्ञानमादाय
साध्यसत्त्वा द्वेदइव भ्रान्तप्रतारकवाक्येपि न व्यभिचारः , संसर्ग
ज्ञानवदुक्तत्वपर्यन्तस्य साध्यतानुपगमात् । नवा वक्तृसंसर्गज्ञानानुमाना
सम्भवः । हेतु घटकयोग्यताया सुक्तविशेषणस्य प्रवेश्यत्वादिति “ ज्ञाना
वच्छेदकतये” ति प्रकृतानुमानात्संसर्गलिङ्गेरप्युपपत्तिरिति समाधत्ते
(यदाति) (उक्तमिति) उत्पत्तिवाद इत्यर्थः । आकांक्षाया
योग्यतासन्तीनां न्यायमते स्वरूपसत्तीनां शाब्दधीहेतुत्वे तदज्ञानदशायामपि
तन्मते संसर्गप्रत्यया तदाच वैशेषिकमते उक्तहेतुज्ञानासम्भवेन तद
निर्वाहात् शब्दप्रामाण्यं खण्डयितुं नशक्यमित्यतो न्यायमतेऽप्याकां
क्षादीनां ज्ञानं शाब्दधीहेतुरिति व्यवस्थापयति (आकांक्षेति)
“ज्ञातोपयुज्यत” इत्यस्य न्यायमतेऽप्येत्यादिः । “अन्यथा” - स्वरूपसत्तीनां
तासां शाब्दबोधकरणत्वे । (शाब्दभ्रमानुपपत्तिरिति) आकांक्षादि भ्रमज
न्यशाब्दबोधानुपपत्तिरित्यर्थः । बह्विनासिचितीत्ययोग्यस्थले स्वरूप
सदाकांक्षासत्त्योः सत्त्वेन योग्यताया ज्ञातोपयोगितामात्रेणैव शाब्दभ्रमो
पपत्तेर आकांक्षासत्त्योस्स्वरूपसत्त्यो हेतुताया शाब्दभ्रमानुपपत्त्य प्रयो
जकतया यथाश्रुतासंगतेः । नच आकांक्षादिरहितायोग्यस्थले स्वरूप
सदाकांक्षादिहेतुताया अप्याकांक्षादिभ्रमाधीन शाब्दभ्रमानुपपत्ति
प्रयोजकतया यथाश्रुतं संगच्छतर्हति वाच्यम् , तथासत्यपि स्वरूप
सदाकांक्षा सतिहेतुत्वे योग्यनिर्णयकांक्षादिस्थले आकांक्षादिभ्रमाधीन
शाब्दप्रमाया अप्यनुपपत्त्य तदप्रदर्शनेन न्यूनताया यथाश्रुतेदुरुद्धर-

अर्थज्ञानं प्रवर्तकं, नतु तज्ज्ञानज्ञानं; गौरवात् ,
व्यभिचाराच्च । अतो रजतज्ञानवा नय मिति
ज्ञानं नप्रवर्तकं, किंत्विदं रजतमितिज्ञानं । इदमपि
ज्ञानं रजतविषयकमितिचेत् ? सत्यं, नतु रजत
त्वप्रकारकं ।

त्वात् । संसर्गसाध्यकाद्यनुमानमुपेक्ष्य संसर्गज्ञानपूर्वकत्वपर्यन्त साध्यकानु
मानेन श्रोतुः प्रवृत्त्यादिक मुपपादयतो वैशेषिकस्याभेदादिसंबन्धेन रजता
दिप्रकारकेदमादिविषयकप्रवृत्ता विदमाद्यंशे रजतादे रभेदादि संबन्धज्ञान
ज्ञानत्वेन हेतुतत्त्वाशयं मन्यमानस्सिद्धान्ती प्रथमत स्तेनरूपेण प्रवर्तकता
मेव खण्डयति (अर्थेति) “तज्ज्ञानज्ञानं” प्रवृत्ति विषयीभूतो योर्थस्तज्ञान
विषयकज्ञानत्वाच्चित्त्रं । “ गौरवात् ”- अर्थज्ञानत्वापेक्षया ज्ञानज्ञानत्व
स्यावच्छेदकस्य गुरुशरीरत्वात् । (व्यभिचाराच्चेति) ज्ञानाविषयकेदं
रजतमित्यादि ज्ञानजन्यप्रवृत्तावित्यादिः । (रजतज्ञानवानयमितीति)
पुरोवर्तिनि रजतसंसर्गज्ञानवा नयमितीत्यर्थः । अर्थज्ञानत्वेनैव
प्रवर्तकता, आकांक्षादि मद्वाक्यत्वेन पदधर्मेणार्थधर्मसंसर्गानुमानं न
सम्भवति, वैयधिकरण्यादित्यतोज्ञानपूर्वकत्वपर्यन्तं साध्यम् । अनुमानादपि
प्रवृत्त्यादिकार्यं निर्वहति, तच्चापि साध्यतावच्छेदकघटकतया प्रवृत्तिविषयी
भूततत्त्वपदार्थं तत्तत्संसर्गभानादित्याशयं प्रकाशयन्वैशेषिकशक्तौ
(इदमपीति) “इदं”- प्रकृतानुमानाधीनं । “रजतविषयकं”- रजतादिवि
षयकं (नतु रजतत्वादिप्रकारकमिति) अभेदसम्बन्धे नेदमंशे रज
तप्रकारकत्वेत्यर्थः, भावार्था विषक्षणात् । अन्यथा इदं रजतमिति
शब्दबोधस्यापीदं मंशे पदार्थतावच्छेदक रजतत्वाद्यप्रकारकतया

प्रवर्तकश्च तथा, अन्यथा भ्रान्तस्यैव भ्रान्तिज्ञ
स्यापि प्रवृत्तिप्रसंगः; तदुभयसंकरापत्तिश्च । एतेन
लक्षणाद्यनुरोधात्तात्पर्यग्रहो वाक्यार्थधीहेतुः, तात्प
र्येच पदार्थसंसर्गविशेषप्रतीत्युद्देश्यकत्वं, तथाच
तद्ग्राहकानुमानादेव तात्पर्यज्ञानावच्छेदकतया
संसर्गसिद्धिरित्यपास्तं.

अङ्गतेः । (प्रवर्तकश्चेति) अभेदसम्बन्धेन रजतादिविशेषितेदं मादि
विषयक प्रवृत्तिजनकज्ञानमपीत्यर्थः । (तथेति) तादृशविशिष्टावगाहीत्यर्थः ।
ननु-विशिष्टं विशेषणसम्बन्धविशेष्येभ्यो नार्थान्तरमिति तावद्विषयकत्व
मेव विशिष्टविषयकत्वम् , तथाचोक्तानुमानाधीनं तावद्विषयकं ज्ञानं प्रवर्त
कमित्यत आह (अन्यथेति) तावद्विषयकत्वस्यैव विशिष्टविष-
यकत्वेत्वेत्यर्थः । (भ्रान्तिज्ञस्येति) पुरोवर्तिनमभेदसम्बन्धेन रजत
प्रकारेण जानात्ययमिति ज्ञानवतइत्यर्थः । (तदुभयेति) भ्रमतद्विषयक
ज्ञानयोरविशेषापत्तिश्चेत्यर्थः । भ्रान्तिविशेषदर्शीयज्ञानस्यापि भ्रमत्वा-
पत्तिरिति यावत् । तथा च विशिष्टस्यानतिरेकेपि विशृङ्खलतया
भासमान तत्तत्पदार्थविषयतातो विशिष्टनिरूपितविषयता विलक्षणैवा-
गत्या स्वीकरणीया, सैव प्रवर्तकतावच्छेदिका भ्रमत्वप्रयोजिकाच, तादृ-
शीचविषयता नोक्तानुमिताविति कथन्तस्याः प्रवर्तकतेति भावः ।
“एतेन”- ज्ञानविशेषणतया संसर्गज्ञानस्या प्रवर्तकत्वेन । इत्यपास्त
मित्यग्निमेगान्वयः (लक्षणाद्यनुरोधादिति) यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ ला
क्षणिकपदघटितवाक्याः मुख्यामुख्यार्थ बोधस्य नानार्थस्थले तात्पर्यविषय
योग्यार्थोत्तरविषयकबोधस्य सर्वत्र तात्पर्यविषयसंसर्गान्तरबोधस्यच
निर्वाहानुरोधादित्यर्थः (पदार्थसंसर्गविशेषेति) रजतपुरोवर्त्यभेदादीत्यर्थः ।
“प्रतीत्युद्देश्यकत्वं”- प्रतीतिच्छयोच्चरितत्वम् । “तात्पर्यं ज्ञानावच्छेद
कतया”- तात्पर्यघटक प्रतीतिविशेषणतया । (सिद्धिरिति) शाब्द
बोधात्पूर्वं न्यायमते प्यावश्यकतीति शेषः । तथाच ततएव प्रवृत्ति

किञ्च — व्यापकतावच्छेदक प्रकारिकानु
मितिः । अतः स्मारितार्थ संसर्ग ज्ञानपूर्वका
णीत्यनुमितिस्स्यात् , ननु रजतज्ञानपूर्वकाणीति ।

निर्वाहे किं शब्दस्य पृथक्प्रमाणत्वेनेतिभावः । ननु संसर्गविशेषेणैक
पदार्थविशिष्टापरपदार्थज्ञानपूर्वकत्वं मेवोक्तहेतुनानुमेयमित्याशंकातो र-
जतमिदमित्यादितोवाक्या द्रजतत्वादि विशिष्टविषयक प्रवृत्तयनिर्वाह
माह (किञ्चेति) (व्यापकतावच्छेदक प्रकारिकेति) सामान्यव्या
प्तिस्थले व्यापकताग्रहे तत्पदार्थातिरिक्तपदार्थानां येन प्रकारेणभानं
साध्यशरीरे तत्स्थले तदन्यप्रकारानवच्छिन्न विषयणीत्यर्थः । सामान्यव्या
प्तिस्थले पक्षधर्मताबलेना प्रसिद्ध विशेषभाना यथाश्रुतनियमासंभवात् ।
[“ ज्ञानपूर्वकाणी ” “ त्यनन्तरं ” रजतादिपदार्थ विशिष्टेदमादिपदार्थ
ज्ञानपूर्वकाणीतिवे ” तिपूरणीयं] (नत्वित्यादि) नतुरजताद्यभिन्नेद
मादिज्ञानेत्यर्थः । उक्तानुमानेपदार्थत्वेनैव तत्पदार्थानां व्यापकतावच्छे
दक घटकता, ननु विशिष्येतिभावः ।

अथ पदार्थाभापिपदाभ्यां यदिपूर्वोक्तरीत्या सामान्यव्याप्तौ निवेश्यं
ते, तदा पक्षधर्मताबला द्रजतादि पदार्थत्वेनेव रजतत्वादिनापि रजतादि
विषयकानुमितिस्सम्भवतीतिचेत् ? यत्तद्भ्यां पदार्थनिवेशे पदार्थपक्षक
संसर्गज्ञानमानस्यैव सम्भवेन ज्ञानानुमान प्रयासानैचित्यात् ,
पदार्थपक्षकानुमान वक्ष्यमाणस्य योग्यतारूपहेतु विशेषणनिश्चयासम्भवा
दनुमानानिर्वाहरूपदूषणस्य ज्ञानानुमानपक्षेपि सम्भवात् ।

परेतूक्तनियमसत्त्वा त्सामान्यव्याप्तिः पक्षधर्मताबलादपि नाप्रसि
द्धविशेषानुमितिस्सम्भवति । आद्ये व्युत्पत्तिस्थले गवानयनादावे
व प्रवृत्तिविषयत्वेन लिंगेन प्रसिद्धज्ञानानुमित्येव गवानयनादिविषय
क ज्ञानप्रसिद्धिरुपगन्तव्ये त्यभिप्रायकोयं ग्रन्थः । अग्रिमार्थ पक्षकानु

तस्मात्प्रवर्तकं ज्ञानं शब्दादेव । अतएवप्रवृत्त्यर्थं
मनुवादकता शब्दस्येत्यपास्तं, शाब्दानुमित्यो
भिन्नप्रकारकत्वादेकविषयकत्वाभावेना ननुवादक
त्वात्, तस्यैवप्रमाणत्वात् ।

मानेपीद मादिपक्षे रजतादिसंसर्गसाधने पक्षभिन्नस्यापि रजतादि
संसर्गिणस्तत्वात् दृष्टान्तसौख्येन विशिष्यैव व्याप्तिग्रहस्सम्भवतीति
सामान्यव्याप्ते रनादरणीयत्वादग्रे तादृशानुमाना शंकासंगतिः ।
येन पुंसा कचिदपि रजताभेदादि नावधारित स्तस्य विशेषव्याप्या
पक्षरूपेद मादिपदार्थे तदनुमाना सम्भवश्चाधिकं दूषणं बोध्यं । पद
पक्षकानुमानेच एकपदार्थं संसृष्टापरपदार्थरूपा पूर्ववाक्यार्थस्य साध्य
घटकतया विशिष्यव्याप्त्यनुधावनं कापि नसम्भवतीति विशेषइत्याहुः ।

(शब्दादिति) तत्र प्रमाणतया स्वीकृतादिति शेषः । एव
कारेणोक्तानुमानव्यवच्छेदः । “ अतएव ” - अनुमानतश्चाब्दबोधप्र
काररजतादिविषयक तत्संसर्गकज्ञानासम्भवादेव । ‘ अपास्त ’ मित्य
नेनान्वयः (अनुवादकतेति) उक्तानुमानागृहीत पदार्थसंसर्गाविष
यके विशिष्यरजतत्वादि पदार्थतावच्छेदकप्रकारेण रजतादिगोचरानु
भवान्तेर हेतुत्वेत्यर्थः (शब्दस्येति) स्वीक्रियतइतिशेषः । तथाच
नतस्य प्रमाणता, अगृहीतग्राहिणएवानुभवस्य प्रमात्वादितिभावः ।
अतएवेत्यस्यार्थं स्वयमेव विवृणोति (शाब्दानुमित्योरिति) “ भिन्न
प्रकारकत्वात् ” - तत्तत्पदार्थत्वं रजतत्वादिप्रकारकत्वात् । “ एक
विषयकत्वाभावेन ” - एकविधविशिष्टार्थकत्वाभावेन । “ अननुवादक
त्वात् ” - रजतत्वाद्यवच्छिन्न रजतादिघटितविशिष्टार्थे नुवादकत्वा
सम्भवात् । “ तस्य ” - शब्दस्य । “ प्रमाणत्वात् ” - तादृश
विशिष्टार्थएव प्रमाणत्वात् । यादृशविशिष्टार्थः पूर्वमगृहीतः तादृशश्चि

नन्वेते पदार्था स्तात्पर्यविषयमिथ स्संसर्गवन्तः,

शिष्टार्थविषयकानुभव स्तादृशार्थे प्रमेत्यस्यैवागृहीतग्राह्यनुभवः प्रमेत्ये तदर्थत्वादितिभावः (एतेपदार्थाइति) इदं रजतमित्यादौ येनरज तत्वेदंत्वादिनार्थानां पदादुपस्थितिः तत्तद्रूपावच्छिन्नपर एवैतच्छब्द इतिसूचयितुं ' पदार्था ' इत्युक्तं, ननु पदार्थत्वेनापि तेषां निवेशः, सामान्यरूपेण निवेशेप्रयोजनाभावा च्छाब्दबुद्धौ नैयायिकानां तद्रूपा भानात् । तथाच रजतेदमादयइत्यर्थः (तात्पर्यविषयेति)

अथ तात्पर्यविषयत्वं साध्यघटक संसर्गविशेषणं संसर्गत्वेन संस र्गनिवेशनएवसम्भवति, विशेषरूपेण संसर्गनिवेशे तात्पर्यविषयत्व स्याव्यावर्तकत्वात् ; तथाचोक्तानुमानेन विशिष्यपदार्थावगाहिन्या अनु मिते स्सम्भवेपि विशिष्यसंसर्गावगाहिन्या स्तस्या असम्भवेन प्रवर्तक ज्ञानानिर्वाहः; तात्पर्यविषयत्वं परित्यज्यविशेषरूपेण संसर्गप्रवेशे द्विती यहेतौ संसर्गपरेति पदविशेषण वैयर्थ्यं, अग्रेच विमलञ्जलमित्यादौ नदीकच्छयो स्संसर्गस्य तात्पर्याविषयतया व्यभिचारप्रदर्शनस्या संगति रितिचेत् ? यथाश्रुतै तदनुमाने विशिष्यसंसर्गसाधकतानुपपत्तिरूपदूष णमग्निममूलाभिप्रेतमेव । तात्पर्यमनन्तर्भाव्य विशिष्यसंसर्गानुमान मेव यदि निष्कर्षानुसारिणां परेषां मतं, तदा तत्रापि संसर्गज्ञानेच ' वयंत्वि ' त्यादिना वक्ष्यमाणमेव दूषणं । अथवा नैयायिकानामिव परेषां मतेपि संसर्गज्ञाने तात्पर्यज्ञानापेक्षा निर्वाहाय तात्पर्यस्य हेतुप्रवेश आवश्यकः । एवंच तत्सार्थक्याय विशेषरूपेण प्रवेशितेपि संसर्गे तात्पर्य विषयत्वं निवेश्यते । एकपदार्थस्य परपदार्थोपरक्तसंसर्गसिद्धेरवोद्देश्यतया तन्निर्वाहायमिथइति । तेन परस्पर संसर्ग स्साध्यइति लभ्यते । एवंच साध्ये तात्पर्यस्य संसर्गांशे निवेशन एव हेतौ तदंशे तात्पर्यविषयत्वं संसर्गांतरघटितहेतुमत स्तात्पर्यविषयतत्संसर्ग घटितसाध्यवत्त्वा निर्वहिण प्रसक्तव्यभिचारवारकतया सार्थकमिति साध्येपि तात्पर्य

आकांक्षादिमत्पदस्मारितत्वात् ,

विषयत्वं संसर्गविशेषणमावश्यकं । एवमतात्पर्यविषयपदार्थप्रतियोगिक तात्पर्यविषयसंसर्गसिद्धिवारणाय संसर्गप्रतियोगिभूतहेतुघटकार्थं तात्पर्यविषयत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया साध्यघटकसंसर्गप्रतियोगिन्यर्थं तद्विशेषणं देयं, अन्यथा हेतौ तद्विशेषणस्य व्यभिचारावारकतया वैयर्थ्यापत्तेः । वस्तुतस्तदर्थोपरागेण संसर्गविशेषप्रतीतिर्भवत्वित्याकारकेच्छा घटितसंसर्गतात्पर्यस्य तदर्थघटितस्य निवेशेनैवोपपत्तेः तदर्थतात्पर्यविषयत्वरूपविशेषणान्तरं न प्रवेश्यं । हेतोः स्तात्पर्यविषय संसर्गघटितत्वेन विमलजलं नद्याः कच्छेमहिषश्चरती ' त्यत्राप्रे संसर्गतात्पर्यघटितसाध्यास्त्वेनव्यभिचारस्य प्रदर्शनं हेतौ तात्पर्यप्रवेशोनास्तीत्यभिमानेनैव । नच रजतादिपदार्थप्रतियोगिकाभेदसंसर्गस्य पक्षभिन्नार्थांतरेपि सावेन दृष्टान्तसौलभ्या द्विशेषव्याप्तिरेव शक्यग्रहेति किं दर्शितस्यामान्यव्याप्यादरेणेतिवाच्यम् , तादृशसंसर्गस्यार्थांतरे सत्त्वेऽपि तादृशार्थं तादृशसंसर्गं तद्व्यटितहेतुभयवत्त्वाग्रहदशायां तयो र्थाभिग्रहात् सम्भवेन तादृशविशेषव्याप्तिः पक्षेसंसर्गसिद्धयनुपपत्तेः, तदानीमपिच न्यायमते तत्र तत्संसर्ग बोधात् । नचैवमपि तत्संसर्गयो रेकस्यैव यत्त्वतत्त्वेन निवेशोस्तु, किमर्थं उभयो र्स्थानिवेशश्चि वाच्यं, यदा हेतुमत्तया गृह्यमाणार्थांतरेन्यार्थस्यापि प्रकृतसंसर्गः प्रकृतार्थस्यान्योऽपि संसर्गो नगृहीतः तदा अन्यपदार्थप्रतियोगिक प्रकृतसंसर्गस्य प्रकृतपदार्थप्रतियोगिकान्यसंसर्गस्य तद्व्यटितहेतौ तादृशव्याप्तिग्रहादेव सिद्ध्या पत्त्योभयोरेव यत्त्वतत्त्वेनोपादानस्यावश्यकत्वात् ।

(आकांक्षादीनि) एतदर्थं तत्संसर्गतात्पर्यं घटितै तात्पर्यपदाकांक्षादिमत्पदस्मारितत्वादित्यर्थः । उक्तसामान्यव्याप्तौ घटादिरूपार्था धेयत्वादिरूपसंसर्गतात्पर्यघटित घटादिपदाकांक्षादिमादिदमादिपदस्मारितो घटादिप्रतियोगिकाधेयत्वादि संसर्गकर्मत्वादिरेव लुप्तभोदृष्टान्तः ।

एतदर्थं तत्संसर्गतात्पर्यघटितोक्ताकांक्षा च एतदर्थं प्रतियोगिकत्व
स्वानुयोगिक [त्वैतदर्थं] त्वाभ्यां यत्रा एतत्पदेन प्रतिपिपाद
यिषितोय एतत्संसर्ग स्तत्पदेन प्रतिपिपादयिषितोय एतत्संसर्गस्तत्प्रति
पिपादयिषयोच्चरितवेति स्वैतत्पदोभय व्यतिरेकप्रयुक्त स्वानुयोगि
कत्वे तदर्थप्रतियोगिकत्वोपरक्तै तत्संसर्गानुभवाभावकत्वम् । सत्यंतद
लप्रवेशापुरोराज्ञः पुरुषोपसार्थमामित्यादौ पुरुषादौ तात्पर्यविषय राज
संसर्गाभावेन व्यभिचारप्रसंगस्य नावकाशः । तत्र स्वपदं हेतुमत्त्वं यत्र
सम्पाद्यं तादृशार्थपरम् । यद्यपि घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादावा
कांक्षाप्रसंगवारक विशेष्यदलस्य हेतावप्रवेशेपि न तत्र व्यभिचार
प्रसक्तिः, घटकर्मत्वादिसंसर्गे तात्पर्यासत्वे सत्यंतस्यैवाभावात्
तत्सत्वे साध्यस्यापि सत्त्वात् ; तथापि तद्वप्रवेशेघटः कर्मत्वमित्यादौ
घटकर्मत्वादिपद तदर्थघटित हेतुमत्ताज्ञाना तत्तत्पदार्थसंसर्गसिद्धि
दुर्वारैवेति तद्वारणाय हेतौ तद्वलप्रवेश आवश्यकः । नच व्यभिचा
रावारकतया तद्वलवैयर्थ्यं दुर्वारमिति वाच्यम्, तत्सार्थक्यायसाध्येपि
तत्पदव्यतिरेकप्रयुक्त स्वानुयोगिक तत्पदार्थप्रतियोगिक तत्संसर्गानु
भवाभावकत्वे सतीत्यस्य निवेश्यत्वात् । साध्ये एतद्वलनिवेशेघटः
कर्मत्वमित्यादौ कर्मत्वरूपार्थे एतद्वलनिर्वाहेण तद्विशिष्टसाध्यवत्त्वा
सम्भवाद् व्यभिचारप्रसक्त्या तद्वारकतया हेतावेतद्वल सार्थक्यात् ।
तद्वलेच प्रथमस्वपदमाकांक्षावत्त्वेनोपादेयं यद्विशेष्यवाचक तत्तत्पदं
तत्परम् । चरमंच स्वपदं पूर्वोक्तार्थपरम् ।

इदन्तु बोध्यम्-घटः कर्मत्वमित्यादावेत द्विशेष्यदलभ्रमादन्वयबोधवा
रणाय प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वयबोधे प्रकृतिप्रत्ययानुपूर्वी विशेषज्ञानस्य हेतु
ताया आवश्यकत्वान्यायमते प्येतद्वलज्ञानं न शाब्दबोधहेतुः ; तथाच कथ
मस्य हेतुप्रवेशः । एवं वैशेषिकमतेन्वयानुभवस्यानुमिति रूपतया तत्र
पदस्या हेतुतया तद्व्यतिरेकोनान्वयानुभवाभावप्रयोजकः । एवं तदभाव

(?) इति वाच्यम्, तथासति कर्मत्वं घटसंसर्गि एतत्कर्मत्वपद स्मारितत्वा दित्यतः स्वतोऽस्तोवानुमानात् कर्मत्वादौ घटादिसंसर्गसिद्ध्या वैशेषिकमतेऽपि घटः कर्मत्वमित्यादावप्याकांक्षायां दुर्वारात् । तस्मात् घटमानयतीत्यादौ कर्मत्वकृत्यादि रूपविभक्त्याद्यर्थे नामधात्वाद्यर्थे घटा नयनादेः संसर्गविशेषसाधने [न] तन्नामधात्वादिपदप्रकृतिक तत्तत्सुप्ति ङादिपदस्मारितत्वं हेतूकरणीयम् । सामान्यव्याप्तौ च यत्त्वतस्त्वेनपदानां निवेशेनामत्व धातुत्वादिनानिवेशः कार्यः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । यदि नामधात्वादिपदानां नामत्व धातुत्वादिना ज्ञानं विनापि न्यायमतेऽपि संसर्गसिद्धिः, तदायमपि प्रकारेण सार्धायान् । घटपदत्वात्पदत्वादिनानामपदसुप्पदादीनां निवेशे च घटपदप्रकृतिकात्पदान्तरस्मारितार्थतरेऽपि येन तादृशपदस्मारितत्वरूपसाधनं घटपदतात्पर्यविषयसंसर्गरूपसाध्यत्वा न गृहीतं तस्य घटमित्यतः कर्मत्वे घटसंसर्गसिद्ध्यनुपपत्तिः, दृष्टान्ताभावादिति दूषणं बोध्यम् ।

आदिपदात्तत्तदर्थनिरूपितयोग्यतासत्त्योः परिगृहः । पदनिष्ठयोग्यता च स्वाबाधिततत्तदर्थप्रतियोगिकतत्संसर्गकं यत्स्वं तदुपस्थापकत्वम् । स्वपदं पूर्वोक्तार्थपरं । स्वाबाधितत्वं च स्वनिष्ठाभाव प्रतियोगित्वप्रमा विषयत्वाभावः, स्वनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वमेव वा । योग्यतानिवेशात्तदर्थप्रतियोगिकतत्पद तात्पर्यविषयतत्संसर्गकसाध्यशून्ये तत्पदाकांक्षासति तत्पदस्मारितार्थे न व्यभिचारः । पदनिष्ठासन्तिः तत्पदार्थोपस्थित्यः व्यवहितस्वोपस्थितिजनकत्वं । एतच्च योग्यतातः पृथङ्ननिवेशं, निरुक्तयोग्यताघटकार्थोपस्थिता व्यवहितान्तविशेषणप्रवेशा देवोपपत्तेः । अन्यथोपस्थापकत्वस्य द्विधानिवेशनगौरवात् । हेतावेतन्निवेशात् नीलोघटोद्भव्यं पटइत्यादौ व्यवहितोपस्थिति विषय नीलपटाद्यो संसर्गस्य तात्पर्यविषयत्वे अबाधितत्वे चाकांक्षायोग्यतामात्रघटितहेतु

(?) अत्र काश्चनपङ्क्तय उच्छिन्ना अस्मदुपलब्धेषु सर्वेष्वपि पुस्तकेष्विति तथैवात्र मुद्रितम् ।

ज्ञानात्तत्सिद्धिप्रसंगस्य नावकाशः । तादृशविशेषणस्य व्यभिचारवारकत्वानुरोधेनच तदर्थोपस्थित्यव्यवहितोपस्थितिर्विषयत्वेसीति साध्येनिवेशनीयं । साध्येतन्निवेशेचासत्तिघटितसाध्यस्यतादृशार्थेऽसत्त्वेन व्यभिचारप्रसक्त्या तद्वारकत्वेन हेतुस्थ तद्विशेषणसार्थक्यात् । उक्तस्थले प्यव्यवहितोच्चरित प्रथमान्तनीलपदसाकांक्ष प्रथमान्तपदजन्य पटोपस्थितेयत्र तत्पदनिराकांक्ष भिन्नविभक्तिक तदव्यवहितपदान्तरजन्य नीलोपस्थित्याव्यवधानं तत्र नीलघटयोरभेदसंसर्गसिद्धिवारणाय साकांक्षत्वं पदविशेषणम् । तत्पदजन्यत्व मव्यवधानप्रतियोगिन्यां हेतुस्थासत्ति घटकोपस्थितौ निवेश्यम् । तत्सार्थक्याय साध्यस्थासत्ति घटकतादृशोपस्थितावपि तन्निवेश्यमिति संक्षेपः ।

अथ निराकांक्षस्थले ऽनासन्नस्थले च केवलयोग्यता घटितलिङ्गे व्याप्तिपक्षधर्मता ज्ञानसत्त्वे शाब्दबोधानङ्गीकर्तुंभिन्नैयाधिकैरप्यानुमानिक संसर्गधीरवश्यमुपेतएव, तथा च तत्र तत्र संसर्गसिद्धिवारणाय हेतावाकांक्षासत्ति प्रवेशनं तत्सार्थक्यायसाध्ये तत्प्रवेशनंचाद्युक्तमित्ययमेतदर्थप्रतियोगिकै तत्संसर्गवा नेतत्संसर्गघटितै तत्पदार्थयोग्यता वत्पदस्मारितत्वादित्येवानुमानमुचितमिति चेत् ? निराकांक्षादिस्थले आकांक्षाघटित लिङ्गकानुमाना द्वाक्यार्थज्ञानस्योभयसिद्धत्वे प्याकांक्षादिमद्वाक्यज्ञानादवगते वाक्यार्थे श्रुतोयमर्थइति व्यवहारो नतु तदन्यशब्दज्ञानादवगतइति नियमनिर्वाहाय हेतावाकांक्षाप्रवेशनमुक्तम् । तथाच यादृशशब्दज्ञानाच्छाब्दबोधः परेषां तादृशशब्दलिङ्गकानुमिति सामग्र्या अनुमितिरितिनानियमः । एवं च तादृशसामग्रीजन्यत्वानुसन्धानं विनापि तथा व्यवहारात्तादृशसामग्रीणामननुगमाच्चानुमिति व्यावृत्तानुगतशब्दत्वजातेरेवतादृशव्यवहारनियामकत्वमावश्यकमितितु सिद्धान्तनिर्गर्वः ।

प्रथमहेतुप्रविष्टनिरुक्तपदविशेषणासत्ति योग्यताशरीरघटकाव्यवहितोपस्थितिर्विषयत्वरूपस्वाबाधित तदर्थसंसर्गकत्वरूपार्थनिष्ठा

योग्यतासत्तिमत्त्वे सति-संसर्गपरपदस्मारितत्वाद्वा ।

अनाप्तोक्ते योग्यताविरहा न्नव्यभिचारः, तत्र

बाधकसत्त्वात्, तज्जन्यज्ञानस्य भ्रमत्वात् ।

सति योग्यतारूप तदुभयसहित साकांक्षपदस्मारितत्वस्य हेतुतायां
 लाघवमित्याशयेन तथैव हेतुतामाह (योग्यतेति) अत्रापि संसर्गपरपद
 स्मारितत्वं प्रविष्टहेतावेवा व्यवहितान्तविशेषणं देयं, नतु तद्विशेषण
 विशेषितोपस्थिति विषयत्वस्य पृथङ् निवेशः, स्मृतिविषयत्वस्य द्विधा
 निवेशेन गौरवात् । संसर्गपरत्वं च पूर्वहेतुस्थं संसर्गघटिताकांक्षा
 वत्त्वमेव, तद्व्यष्टकविशेष्यदला प्रवेशे पूर्वोक्तदोषस्य दुर्वारत्वात् ।
 अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यतेत्यभिमानमूलां तादृशयोग्यतावत्त्वं बाधि
 तत्वं रूपयोग्यताग्रन्थे व्यभिचाराशंकां निरस्यति (अनाप्तोक्त इति)
 सदोषपुरुषेण तत्संसर्गवत्तया बुबोधयिषिते संसर्गग्रन्थे तदन्वयप्रयो
 जकरूपवत्यर्थ इत्यर्थः (योग्यताविरहादिति) हेतुघटकेत्यादिः ।
 तत्रसैव कुतोनास्तीत्याकांक्षाया माह (तत्रेति) तथा च बाधक
 प्रमा विरहरूपयोग्यतैव हेतु प्रविष्टेति भावः । नन्वन्वय प्रयोजक
 रूपात्मकयोग्यताधीरेव शाब्दधीहेतुः, नस्वपर साधारणबाधकप्रमाविर
 हधीः, तस्य वाक्यार्थधीपूर्वं तज्जन्यज्ञानस्य भ्रमत्वावधारणात्; तथा
 च परैरन्वय प्रयोजकरूपस्यैव हेतु घटकतावाच्या, तस्यचोक्तस्थ
 लेपि सत्त्वेनव्यभिचारो दुर्वारएवेत्याशंक्याह (तज्जन्यज्ञानस्येति)
 तथा च यद्यन्वयप्रयोजक रूपात्मकयोग्यताज्ञानस्य शाब्दधी हेतुता
 तदातत्र शाब्दभ्रमानुपपत्तिः, शाब्दभ्रमे योग्यताभ्रमरूपदोषस्य हेतु
 त्वात्तादृशयोग्यताया श्रोक्तस्थलेसत्त्वेन तद्भ्रमासम्भवादिति बाधकप्रमा
 विरहरूपयोग्यतैव शाब्दधीप्रयोजिका; तस्या स्वंशयसाधारणधिय
 एव हेतुताया वक्तव्यतया प्रथमं तदनिश्चयताया किञ्चित्करत्वात्; अतः

एकाकारवाक्यस्यापि बाधकसत्त्वासत्त्वाभ्यां यो
ग्यायोग्यत्वात् ।

अथ—प्रतिपत्तर्जिज्ञासां प्रतियोग्यता, सा
च श्रोतरि तदुत्पाद्यसंसर्गावगमप्रागभावरूपाकां
क्षा, बाधकप्रमाविरहोयोग्यता, अव्यवहितसंसर्ग
प्रतियोगिज्ञानमासन्तिः, ताश्चस्वरूपसत्योहेतवः,

परमतेपिसैव लिंगविशेषणमिति न व्यभिचारइतिभावः । ननु - पय
सासिंचित्तीत्यादि वाक्यं स्थिरजलपरं यद्ययोग्यस्या तदाजलान्तरपरमपि
योग्यं नस्यात्, एकातुपूर्वीकवाक्ये उभयव्यवहारविरहा दित्याशंकां बाधि
ताबाधितरूपार्थभेदेनैकातुपूर्वीकवाक्येपि योग्यायोग्यव्यवहारस्येष्टतयानि
राकरोति(एकेति)“बाधकसत्त्वासत्त्वाभ्यां”—विभिन्नार्थयो बाधाबाधाभ्यां ।
आकांक्षादीनां पूर्वानुमाने ज्ञातोपयोगिताया व्यवस्थापितत्वेपि पुनस्तस्या
असम्भवमाशंक्यनिराकरोति (प्रतिपत्तिरिति) यस्य पुंसश्शाब्दबोधोजन
नीयः तस्येत्यर्थः । एतत्स्वरूपकथनं । “ श्रोतरी ” त्याकांक्षाया आ
त्मनिष्ठतयाहेतुत्वलाभाय । शब्दानुष्ठतया हेतुत्वे एकपुरुषनिष्ठशा
ब्दबोधानुत्पादमादायान्यस्य शाब्दबोधेजातेपि तत्प्रसंगात् (तदुत्पा
द्येति) तत्तत्पदविषयक तदनुसन्धान जन्यप्रकृतसंसर्गबोधप्रागभाव
रूपेत्यर्थः (आकांक्षेति) तदनुसन्धानावच्छिन्न तत्तत्पदयोराकां
क्षेत्यर्थः । अस्याश्च विषयासिद्धिरूप जिज्ञासायोग्यतारूपत्वं, संशय
विरोधिसाधकबाधकमानाभावस्य संशययोग्यतात्ववत् (बाधकेति)
प्रकृतसंसर्गबाधकेत्यर्थः (अव्यवहितेति) प्रकृतसंसर्गनिरूपकैकार्थो
पस्थित्यव्यवहितार्थोपस्थितिरित्यर्थः (स्वरूपसत्योहेतवइति) न्यायमते

नतु ज्ञाताः, गौरवात् ; तद्विधेयविनान्वयानुभवे
विच्छिन्नाभावात् , संसर्गनिरूप्यत्वेन प्रथमं दुरव-
धारणत्वाच्च, - इतिनता लिंगविशेषणमिति चे-
न्न, योग्यताशून्येऽपि तदभिमानेन संसर्गप्रत्ययात् ।

ज्ञानविषयतामपुरस्कृत्यैव शाब्दबोधहेतव इत्यर्थः । कार्यान्तरे प्रागभाव-
स्यानुमित्यादौ च प्रतिबन्धकबाधनिश्चयाभावस्य विशिष्टबुद्ध्यन्तरे विशेष-
णस्य च स्वरूपसत्तत्त्वहेतुताया इष्टत्वादिति भावः । नन्वेकत्रयस्य यादृ-
शस्य हेतुता, अन्यत्रापि तस्य तादृशस्यैव हेतुतेतिनियम इत्यत आह
(गौरवादिति) तद्विषयज्ञानत्वेन ज्ञानविषयत्वेन वा हेतुत्वापेक्षया
तत्त्वमात्रेण हेतुत्वे कायवादित्यर्थः । ज्ञानव्यतिरेकेण कार्यानुत्पादे ज्ञान-
हेतुताकथं गौरवेण निराक्रियत इत्यत स्तद्विच्छिन्नेवाह (तद्विधेयविनेति)
वक्ताकांक्षादिज्ञानव्यतिरेकेणेत्यर्थः । “ विच्छिन्नाभावात् ” - अनुत्पत्तेर-
विच्छेदः । “ संसर्गनिरूप्यत्वेन ” - वाक्यार्थभूतप्रकृतसंसर्गघटितत्वेनेत्यर्थः ।
“ ताः ” - आकांक्षायोग्यतासत्तयः (लिंगविशेषणमिति) भवन्तीति
शेषः । तथा सति तज्ज्ञानशून्यकाले संसर्गानुमित्यसम्भवेन शाब्द-
प्रमित्यन्तरस्यावश्यकतापातादिति भावः । स्वीयबाधग्रहाभाव एव स्वरू-
पसन् हेतुः, योग्यता च स्वपरसाधारणबाधप्रभावा एव, न त्वसौ तथा,
तथा सत्ययोग्यस्यापीदृशविशेषे ऽबोधकतापत्तेरित्याशयेन प्रथमं योग्य-
ताज्ञानस्य हेतुत्वं व्यवस्थापयति (योग्यताशून्येऽपीति) बह्विनास्ति-
चतीत्यादाविति शेषः । “ तदभिमानेन ” - योग्यताभ्रमेण । “ संस-
र्गप्रत्ययात् ” - न्यायमते शाब्दसंसर्गभ्रमात् । तथा च शाब्दज्ञान-
सामान्ये स्वरूपसत्तया योग्यताया न हेतुत्वं सम्भवति, अपितु भ्रमप्रमा-
साधारणतज्ज्ञानस्येति भावः । नतु योग्यताशून्यस्थले संसर्गशाब्दधी-

अन्यथा शाब्दाभासोच्छेदपूंसंगः । राजा
पुत्रमाकांक्षति पुरुषवेतिसंशये विपर्ययेच वाक्या
र्थधीपूतिबंधाच्च ।

नोपेतएवेत्यतआह (अन्यथेति) तत्र संसर्गशाब्दबोधानंगीकार
इत्यर्थः (शाब्दाभासोच्छेदप्रसंगइति) शाब्दभ्रमोच्छेदापत्तिरित्यर्थः ।
योग्यस्थलीयशाब्दबोधस्य प्रमात्वनियमादयोग्यस्थले शाब्दबोधानुपगमे
शाब्दभ्रमस्थलाभावः । योग्यताया मीदृशीयुक्तिः- तत्र योग्यताया
उपयोगित्वमुभयसिद्धं, ज्ञातायास्वरूपसत्त्यावा तथात्वमित्यत्रैव विधा
दइत्याशयेनाभिहिता । योग्यतास्थलीयो बाधनिश्चयाभावस्स्वनिष्ठशा
ब्दहेतुरित्येव दुच्यते, तदानेतद्युक्तयवकाशइतिबोध्यं । अन्वयानुभ
वप्रागभावएवान्वयानुभवे स्वरूपसन् हेतुः, तद्रूपाकांक्षा न लिंगवि
शेषणं, अपितु समभिव्याहाररूपेत्याशयेनाकांक्षा निश्चयहेतुतायां युक्ति
माह (राजेति) राजपदं पुत्रपदसाकांक्षं, किंवा न तत्साकांक्षं अपि
तु पुरुषपदसाकांक्षमिति संशयेसतीत्यर्थः (विपर्ययेचेति) राजपदं
न पुत्रपदसाकांक्षमिति विपरीतनिश्चयइत्यर्थः । “ वाक्यार्थधीप्रतिब
न्धात् ”- राजपुत्रान्वयबोधानुदयात् । तथाच यत्संशयव्यतिरेकनिश्च
यावित्यादिध्यामिबला दाकांक्षा निश्चयहेतुत्वसिद्धिरितिभावः ।

इदमुपलक्षणं - अन्वयप्रतियोग्युपस्थिते स्वरूपसत्त्या हेतुत्वे प्या
सन्नस्थलेपि क्रमिकोपस्थितीनां शाब्दबोध प्राक्काले असत्त्वेन सर्वत्र
समूहालम्बन तावत्पदार्थोपस्थिते शाब्दबोध प्राक्काले वश्यो
पेतया गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यनासन्नस्थलेपि समूहालम्बन
स्वीकारे शाब्दबोधस्तुघट इत्यासन्नानासन्नस्थलयोरविशेषः, अतः
क्रमिकोपस्थितीना मव्यवधानरूपाया आसत्ते ज्ञानमवश्यं कारणमुपे
यम्, अतस्तस्या हेतुप्रवेशेपि न दोषः, शाब्दबुद्धौ पदार्थोपस्थि
युक्त्या ज्ञानापेक्षाव्यवस्थितौ स्मारितत्वस्य हेतु प्रवेशोपि नापेक्ष्यत
इत्यपि बोध्यम् ।

योग्यतायाश्च संशयसाधारणं ज्ञानमात्रं हेतुः ।

स्वपरबाधकप्रमाविरहः

ननु समभिव्याहाररूपाकांक्षाशरीरे तत्तत्पदार्थत्वेनेवा न्वयप्रति
योगि घटितासत्तिशरीरेपि प्रकृतसंसर्गानिवेशेपि विशेषणस्य प्रकृत
संसर्गविशेष्याबाधितत्वरूपयोग्यता संसर्गघटितत्वेन शाब्दबोधात्पूर्वं
दुरवधारैव; नच संसर्गघटितत्वेपि निरुक्तयोग्यता नैकपदार्थसंस्पृष्टापर
पदार्थरूपविशिष्टवाक्यार्थघटितेति प्रथमन्तदवधारणं सम्भवतीतिवाच्यं,
विशेष्यविशेषणसंसर्ग सन्देहदशायां तत्संसर्गेपि विशेष्यनिष्ठाभाव
प्रतियोगित्वसंशयस्यौ चित्यावर्जिततया तादृशाभावा प्रतियोगित्व
रूपबाधितत्वस्य दुर्निश्चयतया तन्निश्चयस्य शाब्दबुद्ध्यापेक्षितत्वे उक्त
संशयानन्तरं शाब्दबोधानुपपत्तेर्दुर्वारत्वा दिति युक्त्यावारयति (यो
ग्यतायाश्चेति) (संशयसाधारण मिति) संशयसाधारणरूपावच्छिन्न
मित्यर्थः (ज्ञानमात्रमिति) मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । तथा च ग्राह्य
संशयदशायां योग्यताया दुर्निश्चयत्वेपि योग्यतासंशया च्छाब्दबोधो
त्पत्त्या शाब्दबोधे तस्या ज्ञातोपयोगित्वं निराबाधमिति भावः । शाब्द
बोधे नैयायिकै स्संशयसाधारणतज्ज्ञानहेतुतास्वीकारेपि वैशेषिकमते
नुमितौ तन्निश्चयापेक्षा दुर्वारैव, हेतुमत्ता निश्चयस्यानुमिति
हेतुत्वा, दिति संशयकाले तेषां मते संसर्गज्ञाननिर्वाहइति तन्मते
दूषणं स्वयमेवाग्रेवक्ष्यते । संशयाभावे स्वीयबाधकप्रमाविरहस्य
स्वस्मिन् बाधकप्रमाया मसत्यां निश्चयसम्भवेपि परकीयबाधक
प्रमासंशयस्य दुरुच्छेदतया बाधकप्रमाविषयत्व सामान्याभाव रूप
योग्यता विषये न निश्चेतुं शक्यते, तत् कथमुक्त संशयसाधारणज्ञान
मात्रं हेतुरित्याशंकापनेतुं क्वाचित्कं तादृशयोग्यतानिश्चयसम्भव सुप
प्रादयति “ स्वपरेत्या ” दिना । “ स्वपर बाधकप्रमाविरहः ”- विशेष्ये
विशेषणसंसर्गाभाव प्रमाविषयत्वसामान्याभावः, विशेषणसंसर्गे विशे

क्वचिन्निश्चीयतेपि, यथा — इहघटोनास्तीत्यत्र,
स्वयोग्यानुपलब्ध्या घटाभावनिश्रयेना न्यस्यापि
घटप्रमाविरहो निश्चीयते । क्वचिद्बाधकप्रमामात्र
विरहसंशयेऽप्यन्वयबोधः, बाधसंशयस्यादूषणत्वात् ।

प्यनिष्ठाभाव प्रतियोगित्व प्रमाविषयत्वाभावोवा (क्वचिदिति) विषये
कदाचिदिति शेषः (इहघटोनास्तीत्यत्रेति) एतादृश शाब्दबोधपूर्व
कालइत्यर्थः (स्वयोग्यानुपलब्धयेति) 'स्वस्य'— प्रतिपत्तुः । प्रतियोगित्व
प्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूप योग्यतावत्याभूतले घटानुपलब्ध्या कदाचि
त्स्वस्य घटाभावरूपलिङ्गनिश्चयेन (अन्यस्यापि घटप्रमाविरह इति)
स्वपरसाधारण घटप्रमाविषयत्वाभावरूप योग्यतेत्यर्थः । “ निश्चीयते ”—
अनुमीयते । घटाभावस्य घटप्रमाविषयत्व सामान्याभाव व्याप्यत्वा
दिति भावः । घटाभावस्यैव तत्संसर्गस्याप्यभावो घटस्वरूपएवेति
घटप्रमाविषयत्वाभावस्य घटाभावशाब्दबोधोपयिकयोग्यतात्वम् । विशे
ष्येविशेषणाभाव प्रमाविषयत्वाभावो योग्यतेति निष्कृष्टमतानुसारेणेदं
मुक्तम् । प्रत्यक्षादिसिद्धे शब्दबोधाविरोधितया प्रात्यक्षिक घटाभावनि
श्चयानन्तरमपीह घटोनास्तीति शाब्दबोधसम्भवो बोध्यः । ननु बाधक
प्रमाविषयत्वाभाव रूपयोग्यतासंशयस्य बाधकप्रमाविषयत्व रूपबाधवि
षयकतया विशिष्टज्ञानविरोधितया योग्यतासंशयात् कथंशाब्दनिश्चय
इत्यतआह (क्वचिदिति) “ प्रमामात्र विरहसंशये ”—ग्राह्याभावप्रमाविषयत्व
सामान्याभावसंशये । “ अन्वयबोधः ”—शाब्दसंसर्गनिश्चयः (बाधसंशय
स्येति) ग्राह्यसंशय पर्थवासितस्येतिशेषः । “ अदूषणत्वात् ”—परोक्षनिश्चया
विरोधित्वात् । ग्राह्यसंशयकाले शाब्दानुमित्यो स्तर्वानुभव सिद्धत्वा
दित्यर्थः । ननुयोग्यतायाः शाब्दबोधप्रति स्वरूपसत्त्या अपि हेतुता
नोपेयतइत्यतो न शाब्दभ्रमानुपपत्तिरिति तज्ज्ञानहेतुत्वं निर्युक्तिकम् ,

किंच तवापि योग्यतादिकं प्रामाण्ये प्रयो-
जकं, आप्तोक्तत्वस्य तथात्वे गौरवात्, अनाप्तो-
क्तोपि संवादेन प्रामाण्याच्च । एवं च ज्ञायमानकरण-
प्रामाण्यप्रयोजकतया तद्वत्ता ज्ञानमावश्यकमिति
तासां ज्ञानं हेतुः ।

अयोग्यतानिश्चयदशायां लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यविशिष्टबुद्धि सामान्य-
हेतु बाधनिश्चयाभावविरहादेव शाब्दबोधानुत्पत्त्युपपत्तेरित्याशङ्क्य, योग्य-
ताज्ञानादीनां शब्दनिष्ठप्रामाण्यप्रयोजकत्वं व्यवस्थाप्य, तेन द्विगेन
तज्ज्ञानहेतुतां व्यवस्थापयति “ तवापी ” त्यादिना । “ योग्यतादिक ”
मित्यादिपदा दाकांक्षासन्तिपरिग्रहः । “ प्रामाण्ये ” - शाब्दप्रमा-
करणत्वपर्यवसिते । नन्वनाप्तोक्त शब्दवारणायैव योग्यता
प्रमाणतावच्छेदककोटौ निवेशिता, तत्स्थाने आप्तोक्तत्वमेव किं न निवेश्यत
इत्याशङ्कां निरस्यति “ आप्तोक्तत्वस्ये ” त्यादिना । “ तथात्वे ” - प्रामा-
ण्यप्रयोजकत्वे (गौरवादिति) भ्रमप्रमाद विप्रक्षिप्ताकरणापाटवरूपदो-
षचतुष्टयशून्यावरूपामत्त्वस्यापि गुरुमूर्तिकतयावच्छेदकगौरवादित्यर्थः ।
ननु प्रकृतवाक्यार्थं यथार्थज्ञानवत्त्वमेवाप्तत्वं, ननु दोषचतुष्टयशून्यत्व-
मिति न गौरवमित्यत आह (अनाप्तोक्त इति) वाक्यार्थज्ञानशून्यं शुकाद्यु-
क्तेपीत्यर्थः । “ संवादेन ” - वाक्यार्थज्ञानस्या बाधेनेत्यर्थः । तथा च
तत्साधारण्यविरहेण नाप्तोक्तत्वस्य तथात्वमिति भावः । “ एवं च ” -
मिलितस्य योग्यताकांक्षादेः प्रामाण्यप्रयोजकत्वे च । “ तासां ज्ञानं
हेतु ” रित्यग्निमेणास्य सम्बन्धः । कुत इत्याकांक्षायामाह (ज्ञायमान-
करण इति) ज्ञायमानत्वेन यत्करणं तन्निष्ठं यत्प्रामाण्यं तत्प्रयोजकं,
ज्ञायमानत्वावच्छिन्ने प्रमाकरणत्वेवच्छेदकमिति यावत् । “ तद्व-
त्ताज्ञानं ” - तद्रूपप्रकारकज्ञानम् । “ आवश्यकं ” - तत्प्रमायामवश्यं कार-

तच्च समभिव्याहारविशेषादिनेति ।

मैवं—यत्र विमलंजल मित्यश्रुत्वैव नद्याः क
च्छेमहिषश्चरतीति शृणोति तत्राकांक्षादिकमस्ति,
नच नदीकच्छयोः

णम् । अत्र ज्ञायमानत्वादिरूप विशेष्यतावच्छेदकतापन्नं सद्यथाप्रमाकर
णतावच्छेदकं तत्तत्प्रमाकरणतायांप्रकारितासम्बन्धेनावच्छेदकमिति समु
दितार्थः । प्रत्यक्षप्रमाकरणतावच्छेदकज्ञायमानत्वस्यच ज्ञानं न तत्प्रमाहे
तुरिति तत्रव्यभिचारवारणाय ज्ञायमानत्वरूपावच्छेदक विशेष्यताव
च्छेदकत्वनिवेशः । ज्ञायमानत्वस्य तद्विशेष्यतावच्छेदकतापन्नस्य न
करणतावच्छेदकत्वमिति न तत्र व्यभिचारः । योग्यतादेश्च ज्ञायमानत्व
विशेष्यतावच्छेदकतयैव शाब्दबोधकरणतावच्छेदकत्वान्नासिद्धिः । अनु
मितौ च लिंगस्य ज्ञायमानत्व विशेष्यतावच्छेदकतापन्नेन व्याप्त्यादि
मत्त्वरूपलिंगत्वेन करणतया व्याप्त्यादेरत्र दृष्टान्तताबोधा । क्वाचित्क
योग्यतादिविषयतया सिद्धसाधनवारणाय जनक ज्ञानप्रकारत्व मुपेक्ष्य
प्रकारतया जनकतावच्छेदकत्व रूपसाध्यादरः । साध्यसाधनशरी
रेयत्त्वतत्त्वेन प्रमामनिवेश्य प्रमात्वेनैव निवेशे योग्यतादि हेतुकानुमिति
जनकज्ञान विषयतया सिद्धसाधनं स्यादिति सामान्यमुखव्याप्त्याशाब्द
प्रमायां तज्ज्ञानस्य हेतुतासिद्धयर्थं यत्त्वतत्त्वाभ्यां तन्निवेशः । “तच्च”-
शाब्दबोधप्राक्काले नियमत आकांक्षादिज्ञानञ्च (समभिव्याहा [रवि
शेषा] रादिनेति) तद् घटकसमभिव्याहारादि ग्राहकप्रकरणादिने
त्यर्थः (तत्राकांक्षादिकमस्तीति) जलमित्यन्ताश्रवणेन जलेन सह
नद्यन्वयबोधानुत्पत्त्या नदीकच्छपदयो रजनितान्वयबोधकत्वरूपाकां
क्षादिकमस्तीत्यर्थः । जलमित्यन्ताश्रवणं नदीजलान्वयबोधकारणान्तरा
भावस्याप्युपलक्षणं (नचेति) नस्वित्यर्थः (नदीकच्छयोरिति)

संसर्गइतिव्यभिचारात् । अतएव नतन्मात्रं प्रयोजकं
प्रामाण्ये ।

अथ यावत्समभिव्याहृतेत्यापि लिंगविशे
षणं, कतिपयस्मारिणस्तु संसर्गपूत्ययो लिंगाभि
मानादितिचेन्न;—तत्संदेहेपि वाक्यार्थावगमात् ।

आकांक्षादिमत्पदस्मारितेत्यादिः (संसर्गइति) मिथइत्यादिः । तात्पर्यविषयइतिशेषः । अन्यथा नदीकच्छयो स्संसर्गाभावाभावेन व्यभिचाराप्रवृत्तेः (व्यभिचारादिति) तात्पर्यविषयसंसर्गघटितसाध्याभावादिति भावः । नन्वेवमाकांक्षादिमत्त्वस्य संसर्गतात्पर्यविरहेण प्रमानुत्पादकतादृशपदद्वयसाधारण्येनातिप्रसक्ततयाप्रामाण्यप्रयोजकत्वमपि नस्यादित्यत्रेष्टापत्यासमाधत्ते (अत एवेति) संसर्गतात्पर्यविरहेण तत्राप्रामाण्यादेवेत्यर्थः । “ तावन्मात्रं ”— तात्पर्यसहिताकांक्षादित्रयम् । नदीपदसमभिव्याहृतपदाश्रवणस्थले प्रदर्शितं व्यभिचारमुद्धर्तुं हेतु घटकपदेविशेषणान्तरं प्रवेशमाशंकते (अथेति) यावत्समभिव्याहृतत्वं-श्रूयमाणं स्वसमभिव्याहृतं यावत्पदकत्वम् । “ लिंगविशेषणं ”— पदविशेषणतया लिंगघटकम् । तथा च तत्र नदीपदसमभिव्याहृतजलपदस्य श्रूयमाणतया नोक्तविशेषणघटितहेतुः नदीपदार्थइति न व्यभिचारइति भावः । नन्वेतद्विशेषणप्रवेशे शोभनं घटमानयेत्यादौ घटादिपदसमभिव्याहृतशोभनादिपदाश्रवणेपि ज्ञायमानस्य घटेकर्मत्वादिसंसर्गस्य भवन्मतेनुपपत्तिः, घटादिपदस्य उक्तविशेषणानाक्रान्ततया तत्स्मारितघटाद्यर्थे उक्तलिंगाभावादित्यत आह (कतिपयेति) (लिंगाभिमानादिति) उपदर्शितं हेतोस्तत्रास्तत्वेपि तद्गमादित्यर्थः । यत्र श्रूयमाणपदसमभिव्याहारस्य प्रकृतपदे सन्देहादिः तत्रोक्तलिंगस्य न भ्रमसम्भवइति तत्रापि श्रूयमाणपदस्मारितार्थान्वयसंसर्गबोधोत्पत्त्योक्तविशेषणप्रवेशासम्भवइति दूषयति (नतदिति) समभिव्याहृतपद

व्यापारानुबन्धिविषयत्वमेव कर्मप्रत्ययार्थोत्पत्तिर्वाच्यं; तथासतिशाब्दबुद्धेरधिकविषयकतया गुरुशरीरस्य तादृशशाब्दानुभवविषयत्वविषयक शाब्दत्वस्य तत्पदाकांक्षादि ज्ञानकार्यतावच्छेदकतया गौरवप्रसंगात्, शाब्दबुद्धावेवधातोश्शक्त्यन्तरकल्पनौचित्यात् ।

अथास्तु शाब्दोविलक्षणानुभवः, सोऽप्यनुमितिविशेष एवेत्यनुमाने शब्दान्तर्भावः; नच तादृशानुभवेनुमितित्वं न प्रत्यक्षसिद्धं, प्रत्यक्षानुभवव्यतिरिक्तं तन्नुमानं च प्रयोजकमिति वाच्यं, शाब्दानुभवेनुमितिवोपगमे समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्या अनुमितौ क्लृप्तप्रतिबन्धकतयैव तादृशसामग्रीकाळे शाब्दबोधवारणे शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वा कल्पन लाघवोपपृष्ठधानुमानादेव शाब्दबोधेनुमितित्वसंभवात्; नच शाब्दत्वानुमितित्वं प्रकारकेच्छयोः पृथगुत्तेजकत्वानुरोधेन प्रतिबन्धकताभेदभावश्यकः, एकत्रद्विविधेच्छोत्तेजकत्वोपगमे शाब्दत्वप्रकारकेच्छाबलादस्त्यां शाब्दसामग्र्यां शाब्दानुमित्यापत्तोरिति वाच्यं, यत्रविषये प्रत्यक्षसामग्रीकाळे शाब्दत्वप्रकारकेच्छावशात् शाब्दबोधस्तादृशान्तविषये शाब्दबोधे तात्त्विकविषयक प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वान्तराकल्पने लाघवस्यानपवादात् । एवं वैशेषिकमते समानविषयक * लपने लाघवमिति चेन्न; शाब्दत्वस्यानुमितित्वव्याप्यत्वे शाब्दसामग्र्या व्याप्यादिज्ञान घटिततया गुरुशरीरत्वेन भिन्नविषयक प्रत्यक्षादौ तत्प्रतिबन्धकतायामवच्छेदकगौरवात् । लिंगादिभेदेनैकैकविषय एव न्यायमतापेक्षया शाब्दसामग्रीबाहुल्येन प्रतिबन्धकताबाहुल्याच्च ।

अथ यथान्वयव्यतिरेकि लिंगकानुमित्योऽसामग्रीभेदप्येकजातीयता तथा व्याप्तिज्ञाननिरपेक्षपदज्ञानादि घटितसामग्र्याः शाब्दानुभवजनकत्वेऽपि तस्यानुमितिजातीयत्वमविरुद्धमिति वैशेषिकैरपि व्याप्यादिज्ञानस्य शाब्दसामग्रीघटकत्वं नोपगंतव्यम्, अन्वयव्यतिरेक

व्याप्तिज्ञानयोः परस्परजन्यानुमिताविव शाब्दबोधेनुमितित्वस्वीकारेपि तत्रव्याप्तिबुद्धे व्यभिचारस्य तदव्यवहितोत्तरत्वस्य तत्कार्यतावच्छेदकत्वेनैव धारणात्, अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यभावज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वा दाकांक्षाज्ञानादिजन्यतावच्छेदकगर्भे नुमितित्वा प्रवेशेपि शाब्दसामग्र्या अभावज्ञानरूपानुमितित्वावच्छिन्नं करणघटितत्वेन तज्जन्यबोधस्यानुमितित्वोपपत्तेः । नच पक्षतायाः शाब्दबोधे व्यभिचारधारणाय पक्षता जन्यता वच्छेदककोटौ शाब्दान्यत्वं वैशेषिकैः प्रवेश्यमितितन्मते गौरवमित्वाच्यं, तल्लिङ्गकेच्छाविरहाविशिष्टसिद्धयभावरूपायाः पक्षताया अन्याल्लिङ्गकानुमितौ लिङ्गानुपधानमते व्यभिचारधारणाय जन्यतावच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरत्व संबंधेन तादृशा भावविशिष्टसिद्धयवच्छिन्नभेदस्यावश्यं निवेश्यतया शाब्दबोधेपि तत् एव व्यभिचारधारणात् । परामर्शाजन्यज्ञानेऽनुमितित्वमपसिद्धांतभये नाभ्युपगमानर्हमित्तिचेन्नः- पक्षताया अजन्येनुमितित्ववादिनां परामर्शाजन्येनुमितित्वमपि नापसिद्धांतः । एतेन यादृशसंसर्गेण यादृशपदार्थस्य क्वचिदपि न निश्चयः एवं तत्संबन्धावच्छिन्नं तदभावस्यापि न क्वचिन्निश्चयः तादृशपदार्थस्य तत्संसर्गविषयकबाधो नानुमाना त्रिविधति, अन्वयव्यतिरेक दृष्टांतविरहेण व्याप्यवधारणासंभवात् ; नच सामान्यव्याप्त्या अपसिद्धस्यापिसिद्धे रुक्तावा न्नैवमिति वाच्यम्, प्रकृतसाध्यव्याप्तेः प्रकृतहेतौ विशिष्टपरामर्शासम्भवे नानुमिते रनिर्वाहादिति परास्तम् ।

मैवं, व्याप्तिज्ञाननिरपेक्ष शाब्दजातीयबोधस्वीकारेपि बाधकाभावात्, अनुमितेरेव तादृशविशेषत्वं किं न स्वीक्रियत इत्यत्र विनिगमक स्याति दुर्लभत्वात् । तथास्त्यपि समानविषयक प्रत्यक्षसामग्र्या एकैक प्रतिबन्धकतानिर्वाहेण दर्शितलाघवाक्षतेः । पदज्ञानस्यापि शाब्दबोधे पदविषयकत्वमनिवेश्य ज्ञानत्वादिना कारणतासम्भवात् । एकैकविध शाब्दप्रयोजकानुपूर्वी विशेषरूपाकांक्षादीना मनलग्नतया

तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदके तदव्यवहितोत्तरत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया
 नुमितौ तद्व्यभिचारानवकाशात् । नचैकपदार्थेपरपदार्थरूपयोग्यताया
 एकैकविधतया एकैकविधशाब्दधीप्रयोजकतया तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदके
 तज्ज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनं नाभयोरावश्यकमिति वाच्यम्, बाध
 निश्चयाभावस्य क्लृप्तहेतुतयैव निर्वाहे योग्यताज्ञानहेतुताया एव शाब्द
 बुद्धावसिद्धः । प्राचीनैरनुमितावपि संशयसाधारणविशेषण संसर्ग
 ज्ञानहेतुतास्वीकारा योग्यताज्ञानस्यानुमितौ व्यभिचारानवकाशाच्च ।
 अनुमितेश्शाब्दधीविशेषत्वमतेनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्थाने शृणोमीत्य
 नुव्यवसायवारणमपि शाब्दबुद्धेरनुमितिविशेषत्वे शृणोमीत्यनुव्यव
 सायस्थाने ऽनुमिनोमीत्यनुव्यवसायरीत्यैव सम्भवति । अनुमितित्वस्य
 शाब्दत्वव्याप्यत्वे पदज्ञानघटितसमानविषयक विशेषसामग्रीकालेनु
 मितिचारणाय तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्व कल्पनाधिक्यमिति
 चेत् ; शाब्दत्वस्यानुमितित्व व्याप्ततामतेपि समानविषयेनुमित्ताविशिष्ट
 परामर्शादिसत्त्वे शाब्दबोधवारणाय तत्र परामर्शादिघटित सामग्र्याः
 प्रतिबन्धकताधिक्यम् । तत्रशाब्दबोधात्मकानुमितेरेतन्मतेभ्युपगमे
 विपरीतमते प्युक्तस्थलेनुमित्यात्मक शाब्दस्वीकारस्तम्भवतीति न
 सामग्रीप्रतिबन्धकताधिक्यम् । एतन्मते तत्रानुमित्यात्मक शाब्दबो
 धस्वीकारे नुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तिस्तु न, शाब्दत्वस्यानुमितित्व
 व्याप्यतामते प्यनुमित्ताविशिष्टानुमिति सामग्रीदशायां शाब्दात्म
 कानुमिति स्वीकारे शृणोमीत्यनुव्यवसायापत्ति संभवादित्यलमिति
 विस्तरेण ।

मीमांसकमते उक्तयुक्तिभिश्शाब्दानुभवो नुमिति विजातीयएव,
 तत्सामग्र्याऽऽकांक्षाज्ञानघटिताविलक्षणी । किंतु लौकिकशब्दान प्रमाणं,
 तज्जन्यशाब्दबोधपूर्व मनुमानेन तद्विषयकवाक्यार्थग्रहा तादृशशाब्दबो
 धस्य गृहीतग्राहित्वेनानुवादरूपत्वा दगृहीतग्राहिणएवज्ञानस्य प्रमा
 त्वात् । नचैवमनुमितेः परामर्शगृहीत साध्यपक्षादिमात्र ग्राहित्वात्प्र

जरन्मीमांसकास्तु - लोके वक्तृज्ञानानुमाना तदुपजीविसंसर्गानुमानाद्वा

मात्मानुपपत्तिरिति वाच्यम्, स्वान्यूनाकार स्वपूर्ववर्तिस्वसमानाधिकरण
निश्चयकं यत्तदन्यत्वमगृहीतग्राहित्वमेव प्रमालक्षणमिति परामर्शस्यानु
मिति विषयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना
विषयकत्वेनानुमिति विषयसकलवस्तु विषयकत्वेपि तदन्यूनाकारतावि
रहेणानुमितेः प्रमात्वोपपत्तेः । प्रमाणंतु वेदरूपशब्दएव, तत्प्रतिपाद्यो
यादृशविशिष्टार्थ स्तस्य शब्दशब्दोपजीविप्रमाणभिन्न प्रमाणागम्यत्वेन
वेदजन्यशब्दबोधात्पूर्वं प्रमाणान्तरेणाग्रहणात् । लोके त्वनुमानाधीन
वाक्यार्थज्ञानस्य शब्दबोधसामग्रीसमवधाने नपेक्षितत्वेपि स्वसामग्री
वशादेवनियमतो वाक्यार्थगोचरानुमिति शब्दबोधात्पूर्वं जायतइति
प्राचीमीमांसकावदन्ति । गुरवस्तुविशिष्टवाक्यार्थज्ञानं विनाशब्दबोध
सामग्र्येव दुर्बलेति यथार्थतात्पर्यज्ञानस्य शब्दबोधकारणताव्यवस्थापने
नैवोपपादयन्ति । तत्रानायासेन जरन्मीमांसक मतनिराकरणसम्भवा
त्तदेव मतभादावुपन्यस्यति (जरदिति) “ लोके ” - लौकिकवाक्य
श्रवणस्थले (वक्तृज्ञानानुमानादिति) अयं वक्ता प्रकृतवाक्यार्थ गोचर
यथार्थज्ञानवान्, भ्रमाद्यजन्यै तद्वाक्यप्रयोक्तृत्वादित्येतादृशानुमाना
दित्यर्थः (वाक्यार्थसिद्धाविति) अनेनसाध्ये याथार्थ्यघटकतयैक
पदार्थे परपदार्थसंसर्गसिद्धावित्युक्तम् । तद्वदिशेष्यक तद्वत्सावगाहित्व
रूपयाथार्थ्यशरारे एकपदार्थधर्मितावच्छेदकतया पदार्थतावच्छेदकां
तराप्रवेशा देकपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्न संसृष्टापरपदार्थतावच्छेदका
वच्छिन्न रूपवाक्यार्थस्य याथार्थ्यभावे नियमतो भानानिर्वाह इत्यत
भाह (तदुपजीवि संसर्गानुमानादिति) तादृशवक्तृज्ञानानुमानोपजीवि
न एतत्पदार्थ स्तत्पदार्थसंसर्गी तत्प्रकारक यथार्थज्ञानविशेष्यत्वादित्यतः

वाक्यार्थसिद्धौ शब्दस्यानुवादकत्वं, वेदे तु तदभा
वा त्स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमिति वदन्ति; तन्न,
वेदे क्लृप्त सामग्रीतो लोकेषि संसर्ग प्रत्ययात् ।
अन्यथानुवादकतापि न स्यात् ।

पदार्थपक्षक पदार्थान्तरसंसर्ग साध्यकानुमानान्तराद्वेत्यर्थः । “ वाक्यार्थ
सिद्धौ ”- विशिष्टानुभवग्राह्यवाक्यार्थस्य निश्चये । “ शब्दस्य ” -
लौकिकवाक्यस्य । “ अनुवादकत्वं ” - प्रमाणान्तरगृहीतग्राहिज्ञान
जनकत्वम् । न त्वगृहीतग्राहिजनकत्वरूपं प्रामाण्यमिति शेषः । “ तद्
भावात् ”- अपौरुषेयतया वक्तु रभावात् वक्तु वाक्यार्थज्ञानानुमाना
द्यधीनवाक्यार्थ सिद्धयभावात् । “ स्वातन्त्र्येण ” - अगृहीतग्राह्य
नुभवजनकत्वेन (वेदे क्लृप्तसामग्रीतइति) वेदजन्यशाब्दबोधे यादृश्या
कांक्षादि ज्ञानघटिता सामग्री क्लृप्ता तादृशसामग्रीत इत्यर्थः । “ संसर्ग
प्रत्ययात् ”- पदार्थद्वयसंसर्गविषयक वेदजन्यबोधाविजातीय संसर्ग
बोधस्यानुमानिक वाक्यार्थनिश्चयं विनैवोपपत्तेरित्यर्थः । वेदवत्प्रामाण्य
स्यावश्यकत्वादिति शेषः । ननु लोकवेदयो नैकाशाब्दानुभव
सामग्री, वाक्यानुपूर्वीभेदेनाकांक्षाभेदात्, तथाच लौकिकवाक्य
स्थलीयाकांक्षाज्ञानादे स्संसर्गबोधसामग्रीत्वमेव न कल्प्यतइति कथं लौ-
किकवाक्यस्य प्रामाण्यमित्यत आह (अन्यथेति) लौकिकवाक्ये आकां
क्षादिज्ञानघटिताया स्सामग्र्या अकल्पन इत्यर्थः । “ अनुवादकता ”-
गृहीतग्राह्यनुभव जनकता । तथाच लौकिकवाक्यादपि शाब्दानुभ
वस्यानुभवानुरोधेन परैरपि स्वीकरणीयतया तेषामपिलोकस्थले शाब्दा
नुभवसामग्रीकल्पनमावश्यकमिति भावः । ननु शाब्दानुभवानुरोधेन
पद आकांक्षादिमत्त्वज्ञानस्यावश्यकतया पदार्थसंसर्गानुमापकतादृश पद
स्मारितत्वरूपकिंमस्य पदार्थज्ञानमावश्यक मित्यनुमितिसामग्रीत्वात्वेन

लिङ्गस्य पूर्वत्वेपि व्याप्तिस्मृतिविलम्बेन तद्वि-
लम्बात् । अनाप्तोक्तौ व्यभिचारा द्वेदतुल्यापि
सामग्री न निश्चायिकेति चेन्न;—चक्षुरादे स्तथात्वे-
न तच्छङ्कायामपि प्रमापकत्वात् ।

तत्संशयानुमिति शब्दबोधोत्पूर्वं नियमतो भविष्यति; न च तद्विगज्ञा-
नघटितानुमितिसामग्रीकाले पदाकांक्षादिमत्त्वज्ञानसत्त्वेन शब्दसाम-
ग्र्याभापसत्त्वेन तस्यास्समानं विषयेतुमितिसामग्र्यपेक्षया बलवत्त्वेना-
नुमितिरवनभवितु मर्हतीति वाच्यम् । शब्दबोधे आकांक्षादि मत्पदज्ञान-
जन्यपदार्थोपास्थिते हेतुतया तद्विलम्बेन दादृशशब्दस्यानुवादकत्वस्य
दुर्वारत्वादित्यत आह (लिङ्गस्य पूर्वत्वेपीति) पक्षेलिङ्गतावच्छेदक प्रका-
रेण लिङ्गस्य निश्चितावेपीत्यर्थः (व्याप्तिस्मृति विलम्बेनेति) उद्बोधक-
समवधानानियमेन तद्विरहस्थले व्याप्तिस्मृत्यसंभवेनेत्यर्थः । “ तद्वि-
लम्बात् ”— अनुमानविलम्बात्, शब्दबोध पूर्वकालेनुमित्यनियमादिति
यावत् । शङ्कते (अनाप्तोक्ताविति) अनाप्तोक्तवाक्यइत्यर्थः । “ व्यभि-
चारात् ”— अप्रामाण्यदर्शनात् (न निश्चायिकेति) न निश्चयं जन-
यितुं समर्थेत्यर्थः । सर्वत्रैव लौकिकवाक्ये भ्रमजनकत्वसद्वचरिता-
कांक्षादि मद्वाक्यत्वरूप धर्मदर्शनेन तत्संशयसंभवा तस्य च फलीभू-
तानिश्चय प्रतिबंधकत्वादिति भावः । एवं च लौकिकवाक्ये भ्रमजनकत्व-
संशयनिवृत्त्यर्थमाप्तोक्तत्वं निश्चयस्वीकरणीयः, तस्य च वाक्यार्थनिश्चय-
रूपतया तत्पूर्वकस्य शब्दबोधस्य लोकस्थले गृहीतग्राहित्व नियमइति
शक्तितुराशयः । निश्चयसामान्ये यद्यप्रामाण्यसंशयस्य विरोधितोपे-
यते तदादोषमाह (चक्षुरादेरिति) “ तथात्वेन ”— दोषसमवधानदशायां
भ्रमजनकत्वेन । “ तच्छङ्कायामपि ”— चक्षुष्वादिरूपसाधर्म्य दर्शनेना प्रा-
माण्यशङ्कायामपि । “ प्रमापकत्वात् ”— प्रत्यक्षनिश्चयजनकत्वात् ।

ज्ञायमानं करणं सन्देहे न निश्चायकं, लिंगवादिति चेन्न;— संशयोहि न वाक्ये, तस्य निश्चयात् ।

तथाच व्यभिचारेणामामाण्यसंशयो नप्रतिबंधक इतिभावः । ननु अप्रामाण्यसंशयाभावस्य निश्चयसामान्ये हेतुत्वासंभवेनाऽप्रामाण्यसंशयस्य प्रतिबंधकत्वासंभवेपि ज्ञायमानकरणकनिश्चये प्रामाण्यसंशयस्य प्रतिबंधकत्वं संभवतीति शब्देनतत्संशयदशायां निश्चायकः, ज्ञायमानकरणत्वात् । व्यभिचारादिसंशयदशायां लिंगमिवेत्याशंकते(ज्ञायमानमिति)यत्र निश्चये ज्ञायमानत्वेनयत्करणं तत्संदेहदशायां न तन्निश्चयजनकमित्यर्थः । (लिंगवादिति) यथानुमित्यात्मक साध्यानिश्चयकरणभूतं लिंगव्याप्यादिसंदेहदशायां साध्यानिश्चायकमित्यर्थः । एतन्निश्चये संशयसामान्यनिवेशो न संभवति, घटादिसंदेहदशायां धूमादेर्वह्नादिवोधकशब्दस्य च तन्निश्चायकत्वात् । अतः करणधर्मिकसंशयविशेषो निवेश्यः । तत्रच करणतावच्छेदकस्य ज्ञायमानत्वस्य धर्मितावच्छेदकतया यद्वृत्तं तथा तत्संशयनिवेशस्तंभवति, व्याप्यादेस्तथानुमिति करणतावच्छेदकत्वात्, लिंगेतत्संशयदशायां तस्याननुमापकत्वात्, अतश्शब्दस्य तादृशरूपाकांक्षादिसंशयोपि न, वाक्येतस्य निश्चयात्, शब्दत्वरूपधर्मं संशयदशायामनिश्चायकत्वमिष्टमेव, आप्तोक्तत्वं गौरवान्नकरणतावच्छेदकं, मितितादृशसंशयान्तर्भावेन नियमपक्षंदूषयति (संशयोहीति) प्रकृतसाध्यघटकइत्यादिः (न वाक्यइति) वाक्यत्वपरम् । तथाच शब्दरूपे धर्मिण्याकांक्षादिमच्छब्दत्वरूपवाक्यत्व कोटिक इत्यर्थः । “ तस्य ”— तादृशवाक्यत्वस्य । “ निश्चयात् ”— शब्दनिश्चयपूर्वं वाक्येनिश्चितत्वादित्यर्थः । तथाच वाक्यत्वस्य शब्दे संशयकाले अनिश्चायकत्वसाधने सिद्धसाधनमितिभावः । यद्यप्याप्योक्तत्वनिश्चयस्या प्रामाण्यसंशयनिवृत्त्यर्थमपेक्षाया एवशक्तितुरभिप्रेतत्वाद्वाक्यत्वसंशयघटितनिय

न तज्जन्यज्ञानप्रामाण्ये, तस्य तदुत्तरकालीन
त्वात् । नाप्तोक्तत्वे, तन्निश्चयस्या नंगत्वात् ।

मनिराकरणमफलं, तथाप्यनभिप्रेतार्थं मादायापि सामान्यशब्दार्थवित
केण तत्पक्षदूषणं संगच्छते । फलीभूतज्ञानधर्मिक प्रामाण्यसंदेहस्य
करणे प्रमाकरणत्वं संशयपर्यवसायिनः निश्चयविरोधित्वे आप्तोक्तत्वं
निश्चयोपेक्षाया आवश्यकत्वा तादृशसंशयांतर्भावेण नियमपक्षं दूषयति
(तज्जन्यज्ञान प्रामाण्यइति) स्वजन्यज्ञानधर्मिक प्रामाण्यकोटिक इत्यर्थः ।
प्रकृतसाध्यघटकसंशयइत्यनुषज्यते । “तस्य” - ज्ञानप्रामाण्यसंशयस्य ।
“उत्तरकालीनत्वात्” - ज्ञानरूपधर्मिज्ञाने सत्येव तदुत्पत्तेरौत्सर्गिकत्वात् ।
तथाच तत्संशयस्य निश्चयविरोधित्वेऽपि शाब्दनिश्चयपूर्वकाले तत्सामग्र्य
नियमेन तदनावश्यकत्वात् सर्वत्र तन्निवर्तकामोक्तत्वं निश्चयानपेक्षयानलो
केशाब्दनिश्चयस्य गृहीतग्रहित्वमितिभावः । प्रामाण्यसंशयस्य ज्ञायमान
करणजन्य निश्चयप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेनैत दुक्तम् । वस्तुतस्तत्तादृशसं
शयस्य ग्राह्यसंशयपर्यवसितस्य ग्राह्यसंशयवत्परोक्ष निश्चयाविरोधित्वमे
वेति यन्निश्चयः स्वकारणकनिश्चया (?) तत्संदेहघटितनियमबला दाप्तोक्त
त्वसंदेहस्य शाब्दनिश्चय हेतुत्वस्यैवानुपगमादित्यर्थः । तन्निश्चयस्य हेतुत्वो
पगमे तत् एवशब्दस्यानुवादकतासिद्धेः प्रयासवैफल्यं, तदनुपगमे
च यन्निश्चयइत्यादौ यत्पदेनाप्तोक्तत्वोपादानासंभवा तत्संशयस्य
शाब्दबोधविरोधिता नोक्तनियमासिद्धयतीतिभावः । ननु - उक्तनियम
बलादाप्तोक्तत्वसंशय विरोधिता तद्वला तन्निश्चय हेतुताच मासौखीत् ,
तथा प्याक्तोक्तत्वसंशयकाले शाब्दबोधानुत्पादस्यानुभाषिकतया तन्निर्वा
हायाप्तोक्तत्वनिश्चयस्य शाब्दबोधेऽपि हेतुत्वं दुर्वारमेवेति तत्पूर्वं वाक्यार्थं

(?) अत्र काश्चनपङ्क्तयः पतिताः ।

व्यापारानुबन्धिविषयत्वमेव कर्मप्रत्ययार्थोत्स्वितिवाच्यं; तथासतिशाब्दबुद्धेरधिकविषयकतया गुरुशरीरस्य तादृशशाब्दानुभवविषयत्वविषयक शाब्दत्वस्य तत्पदाकांक्षादि ज्ञानकार्यतावच्छेदकतया गौरवप्रसंगात्, शाब्दबुद्धावेवधातोऽशक्त्यंतरकल्पनौचित्यात् ।

अथास्तु शाब्दोचिलक्षणानुभवः, सोप्यनुमितिविशेष एवेत्यनुमाने शाब्दान्तर्भावः; नच तादृशानुभवेनुमितित्वं न प्रत्यक्षसिद्धं, प्रत्यक्षान्यानुभवत्वाल्लिङ्गक तनुमानंचा प्रयोजकमितिवाच्यं, शाब्दानुभवेनुमितित्वोपगमे समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्या अनुमितौ क्लृप्तप्रतिबंधकतयैव तादृशसामग्रीकाले शाब्दबोधवारणे शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वा कल्पन लाघवोपष्टेयानुमानादेव शाब्दबोधेनुमितित्वसंभवात् ; नच शाब्दत्वानुमितित्व प्रकारकेच्छयोः पृथगुत्तेजकत्वानुरोधेन प्रतिबंधकताभेदभावश्यकः, एकत्रद्विविधेच्छोत्तेजकत्वोपगमे शाब्दत्वप्रकारकेच्छाबलादस्त्यां शाब्दसामग्र्यां शाब्दान्यानुमित्यापत्तेरितिवाच्यं, यत्रविषये प्रत्यक्षसामग्रीकाले शाब्दत्वप्रकारकेच्छावशात् शाब्दबोध स्तादृशानंतविषये शाब्दबोधे तत्समानविषयक प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वान्तराकल्पने लाघवस्यानपवादात् । एवं वैशेषिकमते समानविषयक * लपने लाघवमितिचेन्न; शाब्दत्वस्यानुमितित्वव्याप्यत्वे शाब्दसामग्र्या व्याप्त्यादिज्ञान घटिततया गुरुशरीरत्वेन भिन्नविषयक प्रत्यक्षादौ तत्प्रतिबंधकतादामवच्छेदकगौरवात् । लिंगादिभेदेनैकैकविषय एवन्यायमतापेक्षया शाब्दसामग्रीबाहुल्येन प्रतिबंधकताबाहुल्यञ्च ।

अथ यथान्वयव्यतिरेकि लिङ्गकानुमित्या स्सामग्रीभेदपेकजातीयता तथा व्याप्तिज्ञाननिरपेक्षपदज्ञानादि घटितसामग्र्याः शाब्दानुभवजनकत्वेपि तस्यानुमितिजातीयत्व मंवरुद्धमिति वैशेषिकैरपि व्याप्त्यादिज्ञानस्य शाब्दसामग्रीघटकत्वं नोपगतव्यम्, अन्वयव्यतिरेक

* अत्र कियानपि ग्रंथः पतितः ।

व्याप्तिज्ञानयोः परस्परजन्यानुमिताविव शाब्दबोधेननुमितित्वस्वीकारेपि तद्व्याप्तिबुद्धे व्यभिचारस्य तद्व्यवहितोत्तरत्वस्य तत्कार्यतावच्छेदकत्वेनैव चारणात्, अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यभावज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वा दाकाक्षाज्ञानादिजन्यतावच्छेदकगर्भे नुमितित्वा प्रवेशेपि शाब्दसामग्र्या अभावज्ञानरूपानुमितित्वावच्छिन्न करणघटितत्वेन तज्जन्यबोधस्यानुमितित्वोपपत्तेः । नच पक्षतायाः शाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय पक्षता जन्यता वच्छेदककोटौ शाब्दान्यत्वं वैशेषिकैः प्रवेश्यमितितन्मते गौरवमितिवाच्यं, तल्लिङ्गकेच्छाविरद्विशिष्टसिद्धयभावरूपायाः पक्षताया अन्यलिङ्गकानुमितौ लिङ्गानुपधानमते व्यभिचारवारणाय जन्यतावच्छेदककोटा व्यववहितोत्तरत्व संबंधेन तादृशा भावविशिष्टसिद्धयवच्छिन्नभेदस्यावश्यं निवेश्यतया शाब्दबोधेपि तत एव व्यभिचारवारणात् । परामर्शजन्यज्ञानेऽनुमितित्वमपसिद्धांतभये नाभ्युपगमानर्हमितिचेन्न- पक्षताया अजन्येनुमितित्ववादिनां परामर्शजन्येनुमितित्वमपि नापसिद्धांतः । एतेन यादृशसंसर्गेण यादृशपदार्थस्य क्वचिदपि न निश्चयः एवं तासंबंधावच्छिन्न तदभावस्यापि न क्वचिन्निश्चयः तादृशपदार्थस्य तत्संसर्गविषयकबोधो नानुमाना त्रिविधति, अन्वयव्यतिरेक दृष्टांतविरहेण व्याप्यवधारणासंभवात् ; नच सामान्यव्याप्त्या अपसिद्धस्यापिसिद्धे कृत्वा श्वेवमिति वाच्यम्, प्रकृतसाध्यव्याप्तेः प्रकृतहेतौ विशिष्टपरामर्शासम्भवे नानुमिते रनिर्वाहादिति परास्तम् ।

मैवं, व्याप्तिज्ञाननिरपेक्ष शाब्दजातीयबोधस्वीकारेपि बाधकाभावात्, अनुमितेरेव तादृशविशेषार्थं किं न स्वाक्रियत इत्यत्र विनिगमक स्याति दुर्लभत्वात् । तथासत्यपि समानविषयक प्रत्यक्षसामग्र्या एकैक प्रतिबन्धकतानिर्वाहेण दर्शितलाघवाक्षतेः । पदज्ञानस्यापि शाब्दबोधे पदविषयकत्वमनिवेश्य ज्ञानत्वादिना कारणतासम्भवात् । एकैकविध शाब्दप्रयोजकानुपूर्वा विशेषरूपाकाक्षादीना मननुगततया

तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदके तद्व्यवहितोत्तरत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया
 नुमितौ तद्व्यभिचारानवकाशात् । नचैकपदार्थपरपदार्थरूपयोग्यताया
 एकैकविधतया एकैकविधशाब्दधीप्रयोजकतया तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदके
 तज्ज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनं नोभयोरावश्यकमिति वाच्यम्, बाध
 निश्चयाभावस्य कल्मसेहेतुतयैव निर्वाहे योग्यताज्ञानहेतुताया एव शाब्द
 बुद्धावसिद्धः । प्राचीनैरनुमितावपि संशयसाधारणविशेषण संसर्ग
 ज्ञानहेतुतास्वीकारा योग्यताज्ञानस्यानुमितौ व्यभिचारानवकाशाच्च ।
 अनुमितेश्चाब्दधीविशेषत्वमतेनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्थाने शृणोमीत्य
 अनुव्यवसायवारणमापि शाब्दबुद्धेरनुमितिविशेषत्वे शृणोमीत्यनुव्यव
 सायस्थाने ऽनुमिनोमीत्यनुव्यवसायरीत्यैव सम्भवति । अनुमितित्वस्य
 शाब्दत्वव्याप्यत्वे पदज्ञानघटितसमानविषयक विशेषसामग्रीकालेनु
 मितिवारणाय तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनाधिक्यमिति
 चेत् ; शाब्दत्वस्यानुमितित्वं व्याप्ततामतेपि समानविषयेनुमित्ताविशिष्ट
 परामर्शादिसत्त्वे शाब्दबोधवारणाय तत्र परामर्शादिघटित सामग्र्याः
 प्रतिबन्धकताधिक्यम् । तत्रशाब्दबोधात्मकानुमितेरेतन्मतेभ्युपगमे
 विपरीतमते प्युक्तस्थलेनुमित्यात्मकं शाब्दस्वीकारस्संभवतीति न
 सामग्रीप्रतिबन्धकताधिक्यम् । एतन्मते तत्रानुमित्यात्मकं शाब्दबो
 धस्वीकारे नुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तिस्तु न, शाब्दत्वस्यानुमितित्वं
 व्याप्यतामते प्यनुमित्ताविशिष्टानुमिति सामग्रीदशायां शाब्दात्म
 कानुमिति स्वीकारे शृणोमीत्यनुव्यवसायापत्ति संभवादित्यलमिति
 विस्तरेण ।

मीमांसकमते उक्तयुक्तिभिश्चाब्दानुभवो नुमिति विजातीयएव,
 तत्सामग्र्याऽऽकाक्षाज्ञानघटिताविलक्षणी । किंतु लौकिकशब्देन प्रमाणं,
 तज्जन्यशाब्दबोधपूर्वं अनुमानेन तद्विषयकवाक्यार्थग्रहा तादृशशाब्दबो
 धस्य गृहीतग्राहित्वेनानुवादरूपत्वा दगृहीतग्राहिणएवज्ञानस्य प्रमा
 त्वात् । नचैवमनुमितेः परामर्शगृहीत साध्यपक्षादिमात्रं ग्राहित्वात्

जरन्मीमांसकास्तु — लोके वक्तृज्ञानानुमाना तदुपजीविसंसर्गानुमानाद्वा

मात्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, स्वान्यूनकार स्वपूर्ववर्तिस्वसमानाधिकरण
निश्चयकं यत्तदन्यत्वमगृहीतग्राहित्वमेव प्रमादक्षणमिति परामर्शस्यानु
मिति विषयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना
विषयकारत्वेनानुमिति विषयसकलवस्तु विषयकत्वेपि तदन्यूनकारतावि
रहेणानुमितेः प्रमात्वोपपत्तेः । प्रमाणंतु वेदरूपशब्दएव, तत्प्रतिपाद्यो
यादृशविशिष्टार्थ स्तस्य शब्दशब्दोपजीविप्रमाणभिन्न प्रमाणागम्यत्वेन
वेदजन्यशब्दबोधात्पूर्वं प्रमाणान्तरेणाग्रहणात् । लोकेत्वनुमानाधीन
वाक्यार्थज्ञानस्य शब्दबोधसामग्रीसमवधाने नपेक्षितत्वेपि स्वसामग्री
वशादेवनियमतो वाक्यार्थगोचरानुमिति शब्दबोधात्पूर्वं जायतइति
प्राचीमीमांसकावदन्ति । गुरवस्तुविशिष्टवाक्यार्थज्ञानं विनाशब्दबोध
सामग्र्येव दुर्घटेति यथार्थतात्पर्यज्ञानस्य शब्दबोधकारणताव्यवस्थापने
नैवोपपादयन्ति । तत्रानायासेन जरन्मीमांसक मतनिराकरणसम्भवा
तदेव मतभादानुपपन्नस्यति (जरदिति) “ लोके ” — लौकिकवाक्य
श्रवणस्थले (वक्तृज्ञानानुमानादिति) अयं वक्ता प्रकृतवाक्यार्थ गोचर
यथार्थज्ञानवान्, भ्रमाद्यजन्यै तद्वक्तृप्रयोक्तृत्वादित्येतादृशानुमाना
दित्यर्थः (वाक्यार्थसिद्धाविति) अनेनसाध्ये याथार्थ्यघटकतयैक
पदार्थं परपदार्थसंसर्गसिद्धावित्युक्तम् । तद्वद्विशेष्यक तद्वत्वावगाहित्व
रूपयाथार्थ्यशरीरे एकपदार्थधर्मितावच्छेदकतया पदार्थतावच्छेदकां
तराप्रवेशा द्वेकपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्न संसृष्टापरपदार्थतावच्छेदका
वच्छिन्न रूपवाक्यार्थस्य याथार्थ्यभावे नियमतो भानानिर्वाह इत्यत
आह (तदुपजीवि संसर्गानुमानादिति) तादृशवक्तृज्ञानानुमानोपजीवि
न एतत्पदार्थं स्तत्पदार्थसंसर्गी तत्प्रकारक यथार्थज्ञानविशेष्यत्वादित्यतः

वाक्यार्थसिद्धौ शब्दस्यानुवादकत्वं, वेदेतु तदभा
वा त्स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमिति वदन्ति; तन्न,
वेदे क्लृप्त सामग्रीतो लोकेपि संसर्ग प्रत्ययात् ।
अन्यथानुवादकतापि नस्यात् ।

पदार्थपक्षक पदार्थान्तरसंसर्ग साध्यकानुमानान्तराद्वेत्यर्थः । “ वाक्यार्थ
सिद्धौ ”- विशिष्टानुभवग्राह्यवाक्यार्थस्य निश्चये । “ शब्दस्य ” -
लौकिकवाक्यस्य । “ अनुवादकत्वं ” - प्रमाणान्तरगृहीतग्राहिज्ञान
जनकत्वम् । नत्वगृहीतग्राहिजनकत्वरूपं प्रामाण्यमिति शेषः । “ तद
भावात् ”- अपौरुषेयतया वक्तु रभावात् वक्तु वाक्यार्थज्ञानानुमाना
द्यधीनवाक्यार्थ सिद्धयभावात् । “ स्वातन्त्र्येण ”- अगृहीतग्राह्य
नुभवजनकत्वेन (वेदेक्लृप्तसामग्रीतइति) वेदजन्यशाब्दबोधे यादृश्या
कांक्षादि ज्ञानघटिता सामग्री क्लृप्ता तादृशसामग्रीत इत्यर्थः । “ संसर्ग
प्रत्ययात् ”- पदार्थद्वयसंसर्गविषयक वेदजन्यबोधाविजातीय संसर्ग
बोधस्यानुमानिक वाक्यार्थनिश्चयं विनैवोपपत्तेरित्यर्थः । वेदवत्प्रामाण्य
स्यावश्यकत्वादिति शेषः । ननु लोकवेदयो नैकाशाब्दानुभव
सामग्री, वाक्यानुपूर्वीभेदेनाकांक्षाभेदात्, तथाच लौकिकवाक्य
स्थलीयाकांक्षाज्ञानादे स्संसर्गबोधसामग्रीत्वमेव न कल्प्यतइति कथं लौ-
किकवाक्यस्य प्रामाण्यमित्यत आह (अन्यथेति) लौकिकवाक्ये आकां
क्षादिज्ञानघटिताया स्सामग्र्या अकल्पनइत्यर्थः । “ अनुवादकता ”-
गृहीतग्राह्यनुभव जनकता । तथाच लौकिकवाक्यादापि शाब्दानुभ
वस्यानुभवानुरोधेन परैरपि स्वीकरणीयतया तेषामपिलोकस्थले शाब्दा
नुभवसामग्रीकल्पनमावश्यकमिति भावः । ननु शाब्दानुभवानुरोधेन
पद आकांक्षादिमत्त्वज्ञानस्यावश्यकतया पदार्थसंसर्गानुमापकतादृश पद
स्मारितत्वरूपलिंगस्य पदार्थज्ञानमावश्यक मित्यनुमितिसामग्रीत्वात्वेन

लिङ्गस्य पूर्वत्वेपि व्याप्तिस्मृतिविळम्बेन तद्वि
लम्बात् । अनाप्तोक्तौ व्यभिचारा द्वेदतुल्यापि
सामग्री न निश्चायिकेति चेन्न;—चक्षुरादे स्तथात्वे-
न तच्छङ्कायामपि प्रमापकत्वात् ।

तत्संस्पर्शानुमिति शब्दबोधोत्पूर्व नियमतो भविष्यति; नच तल्लिङ्गज्ञा
नघटितानुमितिसामग्रीकाले पदाकांक्षादिमत्त्वज्ञानसत्त्वेन शब्दसाम
ग्र्याभाषसत्त्वेन तस्यास्समानं विषयानुमितिसामग्र्यपेक्षया बलवत्त्वेना
नुमितेरवनभविष्यु मर्हतीति वाच्यम् . शब्दबोधे आकांक्षादि मत्पदज्ञान
जन्यपदार्थोपास्थिते हेतुतया तद्विळम्बेन दादृशशब्दस्यानुवादकत्वस्य
दुर्वारत्वादित्यत आह (लिङ्गस्य पूर्वत्वेपीति) पक्षलिङ्गतावच्छेदक प्रका
रेण लिङ्गस्य भिश्चितत्वेपीत्यर्थः (व्याप्तिस्मृति विळम्बेनेति) उद्बोधक
समवधानानियमेन तद्विरहस्थले व्याप्तिस्मृत्यसंभवेनेत्यर्थः । “ तद्वि
लम्बात् ”- अनुमानविलम्बात्, शब्दबोध पूर्वकालेनुमित्यनियमादिति
यावत् । शङ्कते (अनाप्तोक्ताविति) अनाप्तोक्तवाक्यइत्यर्थः । “ व्यभि
चारात् ”- अप्रामाण्यदर्शनात् (न निश्चायिकेति) न निश्चयं जन
यितुं समर्थेत्यर्थः । सर्वत्रैव लौकिकवाक्ये भ्रमजनकत्वसहचरिता
कांक्षादि मद्वाक्यत्वरूप धर्मदर्शनेन तत्संशयसंभवा तस्य च फलीभू
तनिश्चय प्रतिबंधकत्वादिति भावः । एवंच लौकिकवाक्ये भ्रमजनकत्व
संशयनिवृत्त्यर्थमाप्तोक्तत्व निश्चयस्वीकरणीयः, तस्य च वाक्यार्थनिश्चय
रूपतया तत्पूर्वकस्य शब्दबोधस्य लोकोत्थले गृहीतग्राहित्व नियमइति
शङ्कितुराशयः । निश्चयसामान्ये यद्यप्रामाण्यसंशयस्य विरोधितोपे
यते तदादोषमाह (चक्षुरादेरिति) “ तथात्वेन ”- दोषसमवधानदशायां
भ्रमजनकत्वेन । “ तच्छङ्कायामपि ”- चक्षुष्मादिरूपसाधर्म्य दर्शनेना प्रा-
माण्यशङ्कायामपि । “ प्रमापकत्वात् ”- प्रत्यक्षनिश्चयजनकत्वात् ।

ज्ञायमानं करणं सन्देहे न निश्चायकं, लिंगवदिति
चेन्न;— संशयोहि न वाक्ये, तस्य निश्चयात् ।

तथाच व्यभिचारेणामाण्यसंशयो नप्रतिबंधक इतिभावः । ननु अप्रा
माण्यसंशयाभावस्य निश्चयसामान्ये हेतुत्वासंभवेनाऽप्रामाण्यसंशयस्य
प्रतिबंधकत्वासंभवेपि ज्ञायमानकरणकनिश्चये प्रामाण्यसंशयस्य प्रतिबं
धकत्वं संभवतीति शब्दोनतत्संशयदशायां निश्चायकः, ज्ञायमानकरण
त्वात्, व्यभिचारादिसंशयदशायां लिंगमिवेत्याशंकते(ज्ञायमानमिति)यत्र
निश्चये ज्ञायमानत्वेनयत्करणं तत्संदेहदशायां न तन्निश्चयजनकमित्यर्थः ।
(लिंगवदिति) यथानुमित्यात्मक साध्यनिश्चयकरणभूतं लिंगव्याप्यादि
संदेहदशायां साध्यानिश्चायकमित्यर्थः । एतन्निश्चये संशयसामान्यनिवेशो
न संभवति, घटादिसंदेहदशायां धूमादेर्वह्न्यादिबोधकशब्दस्य च
तन्निश्चायकत्वात् । अतः करणधर्मिकसंशयविशेषो निवेश्यः । तत्रच
करणतावच्छेदकस्य ज्ञायमानत्वस्य धर्मितावच्छेदकतया यद्रूपंतथा
तत्संशयनिवेशस्तसंभवति, व्याप्यादेस्तथानुमिति करणतावच्छेदकत्वात्,
लिंगेतत्संशयदशायां तस्थाननुमापकत्वात्, अतश्शब्दस्य तादृशरूपा
कांक्षादिसंशयोपि न, वाक्येतस्य निश्चयात्, शब्दत्वरूपधर्म संशय
दशायामनिश्चायकत्वमिष्टमेव, आप्तोक्तत्वं गौरवान्नकरणतावच्छेदक,
मितितादृशसंशयान्तर्भावेन नियमपक्षदूषयति (संशयोहीति) प्रकृ
तसाध्यघटकइत्यादिः (न वाक्यइति) वाक्यत्वपरम् । तथाच शब्दरूपे
धर्मिण्याकांक्षादिमच्छब्दत्वरूपवाक्यत्व कोटिक इत्यर्थः । “ तस्य ”—
तादृशवाक्यत्वस्य । “ निश्चयात् ” — शाब्दनिश्चयपूर्वं वाक्येनिश्चित
त्वादित्यर्थः । तथाच वाक्यत्वस्य शब्दे संशयकाले अनिश्चायकत्वसा
धने सिद्धसाधनमितिभावः । यद्यप्याप्तोक्तत्वनिश्चयस्या प्रामाण्यसं
शयनिवृत्त्यर्थमपेक्षाया एवशंकितुरभिप्रेतत्वा द्वाक्यत्वसंशयघटितनिय

न तज्जन्यज्ञानप्रामाण्ये, तस्य तदुत्तरकालीन
त्वात् । नाप्तोक्तत्वे, तन्निश्चयस्या नंगत्वात् ।

मनिराकरणमफलं, तथाप्यनभिप्रेतार्थं मादायापि सामान्यशब्दार्थवित
र्केण तत्पक्षदूषणं संगच्छते । फलीभूतज्ञानधर्मिक प्रामाण्यसंदेहस्य
करणे प्रमाकरणत्वं संशयपर्यवसायिनः निश्चयविरोधित्वे आप्तोक्तत्वं
निश्चयापेक्षया आवश्यकत्वा तादृशसंशयांतर्भावेण नियमपक्षं दूषयति
(तज्जन्यज्ञान प्रामाण्यइति) स्वजन्यज्ञानधर्मिक प्रामाण्यकोटिक इत्यर्थः ।
प्रकृतसाध्यघटकसंशयइत्यनुषज्यते । “ तस्य ” - ज्ञानप्रामाण्यसंशयस्य ।
“ उत्तरकालीनत्वात् ” - ज्ञानरूपधर्मिज्ञाने सत्येव तदुत्पत्तेरौत्सर्गिकत्वात् ।
तथाच तत्संशयस्य निश्चयविरोधित्वमपि शाब्दनिश्चयपूर्वकाले तत्सामग्र्य
नियमेन तदनावश्यकत्वात् सर्वत्र तन्निवर्तकामोक्तत्वं निश्चयानपेक्षया न लो
केशाब्दनिश्चयस्य गृहीतग्रहित्वमिति भावः । प्रामाण्यसंशयस्य ज्ञायमान
करणजन्य निश्चयप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेनैत दुक्तम् । वस्तुतस्तद्वशात्
संशयस्य ग्राह्यसंशयपर्यवसितस्य ग्राह्यसंशयवत्परोक्ष निश्चयाविरोधित्वमे
वेति यन्निश्चयः स्वकारणकनिश्चया (?) तत्संदेहघटितनियमबला दाप्तोक्त
त्वसंदेहस्य शाब्दनिश्चय हेतुत्वस्यैवानुपगमादित्यर्थः । तन्निश्चयस्य हेतुत्वो
पगमे तत एव शब्दस्यानुवादकतासिद्धेः प्रयासवैफल्यं, तदनुपगमे
च यन्निश्चयइत्यादौ यत्पदेनाप्तोक्तत्वोपादानासंभवा तत्संशयस्य
शाब्दबोधविरोधिता नोक्तनियमास्तिद्धयतीति भावः । ननु - उक्तनियम
बलादामोक्तत्वसंशय विरोधिता तद्वला तन्निश्चय हेतुताच मासैत्सीत्,
तथा प्याप्तोक्तत्वसंशयकाले शाब्दबोधानुत्पादस्यानुभाविकतया तन्निर्वा
हायामोक्तत्वनिश्चयस्य शाब्दबोधेपि हेतुत्वं दुर्वारमेवेति तत्पूर्वं वाक्यार्थ

(?) अत्र काश्चनपङ्क्तयः पतिताः ।

अथवाक्यार्थभासक योग्यताज्ञानादीनां पर्वतादिविशेष्यक बह्व्यादि
प्रकारक योग्यताज्ञानत्वादिनैव हेतुताकल्पना बह्व्यादिप्रकारतानिरु-
पित बह्व्यादिमत्पर्वतविशेष्यता प्रयोजिकैव तद्व्यतिस्तान्नीति बह्व्या
दिशून्य ह्रदादौ बह्व्यादिविशेष्यताया नापत्तिसम्भवः; नच योग्यता
ज्ञानस्य समानविशेष्यता प्रत्यासत्त्यैव विशेष्यविशेषणमन्तर्भाव्यैव
हेतुताभ्वीक्रियते लाघवात्, तथा च विशेषणसंख्यभिधभिणि तद्वाध
विशेष्यतापत्ति दुर्वारैवेति वाच्यम्, समानाकारकज्ञान शाब्दबोधयो
स्समानविशेष्यकत्वानियमेन समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या तयोर्हेतु हेतु
मद्भावा सम्भवादिति चेन्न; - समानविशेष्यता प्रत्यासत्त्यसम्भवेपि
समान धर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या धर्मितावच्छेदकविशेषणमन्त-
र्भाव्यैव शाब्दबुद्धौ योग्यताज्ञानहेतुत्व कल्पनात् ह्रदस्यास्यच्छिन्न
धर्मिक बह्व्याद्यन्वयबोधापत्तेः दुर्वात्वात् । अतो धर्मितावच्छेदक
विशेषणनियन्त्रित एव शाब्दबोधयोग्यताधियोः कार्यकारणभावस्त्वात् ।
तथा च द्रव्यत्वाद्यच्छिन्नधर्मिकयोग्यताज्ञाना ज्ञायमानबह्व्याद्यन्वय
बोधे तदवच्छिन्नस्य बह्व्यादिमतएव धर्मिणोविशेष्यता न तादृशस्य
बह्व्यादिशून्यस्येत्यत्र नियामकाभावः । अतो यथार्थतात्पर्यस्य शाब्दबोधे
तत्तद्गर्मप्रकारतानिरूपित विशेष्यतानियामकत्वमावश्यकम् । तच्च स्ववि-
षय प्रतीतिनिष्ठयाथार्थ्यं घटकविशेष्यतासंबन्धेन यथार्थ तात्पर्यस्य
हेतुतया निर्वहतीतिदिक् ।

[इदमापाततः- अनुमितौ बह्व्यादिशून्यस्य प्रमात्मकहेतुमत्ताज्ञानध-
र्मितावच्छेदकाश्रयस्य तद्विशेष्यतयासमानप्रकारकत्वेनैव पक्षभंगस्य
धियो हेतुतायाः कल्पनीयतया तत्तद्गर्मप्रकारतानिरूपित विशे-
ष्यतासंबन्धेनज्ञानं प्रति तद्वद्भूतित्वं विशिष्टत्वेन हेतुतयैव शाब्दान्यथा
ख्यातिधारणसंभवात् । तद्गर्मस्या स्तत्त्वदक्षणापि तद्गर्मविशिष्ट
बुद्ध्युत्पत्त्यान्यभिचारेण तावेन हेतुत्वासंभवात्, तदुपेक्षितम् ।]

अन्यथा कार्यवैचित्र्यं नस्यात् । तच्च ज्ञातमु
पयुज्यते,

निरुक्तरूपाभावस्य प्रमाविरहप्रयोजकत्वात्तुपगमे किमनिष्टमित्यत
माह (अन्यथेति) “ कार्यवैचित्र्यं ”-प्रमारूपकार्यस्य शब्दाभासस्थके
ऽनुत्पादरूपं (नस्यादिति) आकांक्षादिसत्त्वेन तत्र तदनुत्पादप्रयोज
कान्तरस्य दुर्घटत्वादितिभावः । इदानीं यथार्थज्ञातपर्यन्तत्वेन प्रमा
प्रयोजकताया निर्धारितत्वा द्विशेषरूपावच्छिन्ने तत्र ज्ञातोपयोगिता
साधक ज्ञानोपयोगित्व हेतोर्दुर्बधारणतया संदिग्धासिद्धतेतिसामान्यत
एव तज्ज्ञातोपयोगिता साधकानुमाने ज्ञानमेवावच्छेदकं ननु तद्विषयस्य
गौरवादिति । तत्रशब्दबोधं प्रतिज्ञातोपयोगित्व रूपसाध्यासत्वेपिनांशतो
बाधः, अवच्छेदकसंबन्ध व्यावृत्ताया अवच्छेद्याभ्रयोद्विशेषणविधया विलक्ष
णावच्छेदकताया एवपक्षतावच्छेदक घटकत्वात् । करणतावच्छेदकस्य
ज्ञानस्यवारणाय शब्दवृत्तीति । विषयताया वृत्त्यनियामकतया
तेन सम्बन्धेन ज्ञानस्यसम्बद्धत्वेपि तद्व्युदासः । नच पक्षताव
च्छेदकसामानाधिकरण्येनैव साध्यमनुमीयताम्, तत्रांशतो बाधस्या
दोषतया किं शब्दज्ञानवारणेनेति वाच्यम्, आकांक्षादावंशतस्सिद्ध
बाधनस्यादोषत्वाय पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनैव साध्यस्यसाधनीयत्वात् ।
शब्दवृत्तिशब्दबोधानुपयोगि नभोवृत्तित्वादिधर्मे बाधवारणायविशेष्य
दळम् । किंचित्साध्यकशब्दरूप लिंगवृत्तिव्यापन्यादा वलुमितिकर
णतावच्छेदके शब्दप्रमोपयोगि ज्ञानविषयत्वाभावेन साध्यशून्ये बाध
वारणाय शब्दत्वं प्रमाविशेषणम् । गुरुमते भावस्याधिकरणस्वरूपतया
शब्दवृत्तो बाध्याभावत्वान्वयासम्भवादभावत्वाद्दौ शब्दबोधकारणताव
च्छेदके वारणायकरणतापर्यन्तनिवेशः । साध्यमाह (ज्ञातमुपयुज्यत
इति) शब्दज्ञानोपयोगि ज्ञानविषयइत्यर्थः । शब्दज्ञानकारणताव
च्छेदक विषयतावदिति यावत् । अतःशब्दबोधजनकाकांक्षादिविषय

कस्यमृहालम्बनस्य परमेश्वरज्ञानस्यविषयतया न सिद्धसाधनसम्भवः ।
यथार्थतात्पर्यं तादृशसाध्यसिद्धौ तद्विषयज्ञानत्वेन शाब्दधीकारणत्व
सिद्धिपर्यवसाना यथार्थतात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधनियतापेक्षया शब्दस्या
ब्रुवादकतासिद्धिरिति भावः ।

अथ शुरुमते तादृशतात्पर्यज्ञानं न शाब्दबोधकारणम्, तद्वि
शिष्टे शब्देविशेषणविधया विषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्यावच्छेदकतया
पि तदवच्छिन्न शब्दनिष्ठविषयताक ज्ञानस्यशाब्दबाधे पक्षयोद्देश्यसिद्धेः
स्वतन्त्रकारणताया निर्युक्तिकत्वात् ; नच ज्ञायमानस्तात्पर्यविशिष्टशब्द
स्तद्विशिष्टशब्दज्ञानं वा हेतुरित्यत्र विनिगमनाविरहा दुभयहेतुतासि
द्धिरिति वाच्यं, शब्देनानुभवतीति व्यवहारानुरोधेन शब्दस्य
कारणताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा ज्ञायमान शब्दकरणतापक्षे
ज्ञानेतत्पुरुषीयत्वस्य निवेश्यतया गौरवेण शब्दज्ञानस्यैव सामानाधिक
रण्य मत्यासक्त्या हेतुतायास्त्विद्विप्रसंगात् । अनुमितिस्थलेतु व्याप्या
दिविशिष्टलिङ्गज्ञानस्य व्यापारतानिर्वाहाय कारणताया आवश्यकत्वात्,
शाब्दस्थले च पदार्थोपस्थितेरेव व्यापारतेति विशेषादितिचेत् ? अस्तु
तर्हि स्वावच्छिन्नविषयता संबंधावच्छिन्न ज्ञानवृत्ति शाब्दज्ञानकरणता
वच्छेदकत्वमेव ज्ञातोपयोगित्वम् । “ व्याप्तिवदि ” ति दृष्टान्तस्य वक्ष्य
माणसामान्यव्याप्यभिप्रायेणसंगतेः ।

अथैवमपि तात्पर्यज्ञानापेक्षानसिद्धयति, हेतौ यथार्थतात्पर्यत्वे
ज्ञातोपयोगिता व्याप्तिविरहेण तेनरूपेण ज्ञातोपयोगितापर्यंतस्य साध्य
त्वासंभवात्, इदानीं तात्पर्यस्य यथार्थत्वेन हेतोरक्षतया * पक्षतावच्छेद
कावच्छेदेन ज्ञातोपयोगिता साधनस्य बाधादप्यसंभवात्, तेनरूपेण
ज्ञानस्य हेतुतया गुरुणाप्यनुपगमादिति चेन्न; - स्वनिष्ठ शाब्दज्ञानोप
योगितावच्छेदकरूपेण शाब्दज्ञाने ज्ञातोपयोगितासाधनेनैव समीहि
तनिर्वाहात्, परिशेषेण यथार्थ तात्पर्यत्वावच्छिन्नस्यैव शाब्दज्ञानोपयो

ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगि व्यभिचारिवैलक्ष

प्यत्वात् ,

गिताया व्यवस्थापनीयतया उक्तसाध्यसिद्धयैव यथार्थ तात्पर्यज्ञानहे
तासिद्धिं पर्यवसानात् , व्यप्तेरपि स्वनिष्ठानुमितिरूप ज्ञानोपयोगित
वच्छेदकव्याप्तिवेन तादृशज्ञाने ज्ञानोपयोगितया दृष्टान्तसंगतेः । अथ
शाब्दप्रमाकरणतावच्छेदकत्वेन ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारं
व्यावृत्तस्य न पक्षता, अपितु शाब्दप्रमाकरणतावच्छेदकत्वोपलक्षित रू
विशिष्टस्यैव, तादृशरूपस्य यथार्थतात्पर्यस्वरूपतया तद्विशिष्टपक्षे ज्ञान
पयोगित्वसिद्धयैव तत्समीहितसिद्धिः । कारणतावच्छेदकतावच्छेदकत
स्योपलक्षणतया तद्विशिष्टयथार्थ तात्पर्यत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानस्या हे
त्वेपि न बाधः । हेतुमाह (ज्ञायमानइत्यादि) “ज्ञानोपयोगः”-ज्ञानरूपका
व्यतिष्ठं सहकारित्वं, तत्र ज्ञायमानकरणनिरूपितत्वस्य सप्तम्यर्थस्यान्वयः
उपयोगित्वस्य दृष्ट्येकदशत्वेपि तस्य क्रियात्वेन निरूपकस्याप्याधा
प्रभेदतया कारकत्वेन तद्व्यतिष्ठविभक्त्यर्थं निरूपितत्वस्योपयोगेन्वयः
तत्सहकारित्वं च ज्ञानरूपकार्यव्यतिष्ठं तज्जन्यज्ञानकारणतावच्छेदक
त्वं । ज्ञानं च प्रकृतेशाब्दं । ज्ञायमानकारणजन्यत्वं च ज्ञायमानत्वावच्छि
न्न करणताकत्वं । तथाच ज्ञायमानत्वावच्छिन्न करणताकशाब्दज्ञा
करणतावच्छेदक ‘ सुपयोग्यं ’ तार्थः । ज्ञायमानत्वावच्छिन्न शाब्द
ज्ञानकरणतावच्छेदकत्वं पर्यवसितं । ज्ञायमानत्वावच्छिन्नायाः ज्ञा
करणताया एव ज्ञायमानत्वावच्छिन्न करणताक ज्ञानकरणतात्वेनाभिधा
ज्ञायमानत्वव्यावृत्ताया ज्ञायमानत्वरूपावच्छेदक विशेष्यतावच्छेदकतया
कारणतावच्छेदकतायालाभाय । तेन ज्ञायमानत्वरूपकरणतावच्छेदकं
ज्ञानोपयोगिताविरहेपि न क्षतिः । व्यभिचारिवैलक्षण्यत्वं व्यभिचारिव्य
वृत्तत्वम् । तच्च विसर्वादिप्रवृत्तिजनक ज्ञानकरणतावच्छेदकत्वम् । ए

च ज्ञायमानत्वं रूपावच्छेदक विशेष्यतावच्छेदकविधया शब्दज्ञानकरण
तावच्छेदकत्वेति भ्रमकरणतानवच्छेदकात् प्रकृतहेतुः । यद्यज्ज्ञान
करणतायां ज्ञायमानत्वं विशेष्यतावच्छेदकतया वच्छेदकत्वेति भ्र
मकरणतानवच्छेदकं तत्तज्ज्ञाने ज्ञायमानमुपयुज्यत इति सामान्यमुखी
व्याप्तिः । ज्ञायमानत्वं विशेष्यतावच्छेदकतयेत्यनुक्तौ प्रत्यक्षकरणता
वच्छेदकैर्द्रियत्वादौ प्रत्यक्षं प्रतिज्ञातोपयोगित्वं शून्ये नुमित्यादिकरणताव
च्छेदकं ज्ञायमानत्वं च ज्ञातोपयोगित्वशून्ये व्यभिचारस्स्यादितितदु
पादानम् । मनोयोग बाधाभावादेरनुमित्यादि ज्ञानोपयोगिनोपि तत्क
रणतानवच्छेदकत्वात् परामर्शत्वादेरनुमिति करणतावच्छेदकस्याप्य तथा
त्वात् न व्यभिचारः । व्याप्तिभ्रमजन्यानुमित्यादिस्थलीया गृहीतासंस्
र्गक धर्मधर्मिविषयक ज्ञानद्वये ज्ञायमानत्वविशेषित ज्ञायमानव्याप्या
द्यसंसर्गग्रह शून्यत्वावच्छिन्नस्य व्याप्यादि भ्रमविषयलिंगस्य करणतया
तादृशज्ञानद्वय करणतावच्छेदका संसर्गाग्रहे व्यभिचारधारणाय विशेष्य
दंष्टम् । नचधूमलिंगक पर्वतादि पक्षकानुमिति स्थानाभिषिक्तागृहीता
संसर्गकधूमविषयक ज्ञानद्वयस्य विसंवादिप्रवृत्तिजनकतया तत्करणताव
च्छेदक व्याप्याद्य संसर्गाग्रहे व्यभिचारइति तात्पर्यं, धूलीपटलादौ
वह्न्यादि व्याप्यसंसर्गाग्रहस्य वह्निव्याप्य धूलीपटलवान् हृदइत्यादि
भ्रमेपि प्रयोजकरत्वात् । वस्तु तस्तु विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वेन नज्ञान
द्वय रूभ्रम उपादेयः, किन्तु ज्ञानद्वयत्वेन स्मृतित्वेन वेति संवादिप्रवृ
त्तिजनक ज्ञानद्वयजनकासंसर्गाग्रहस्यापि तादृशज्ञानकरणतावच्छेदक
त्वात्तव्यभिचारः । एतेन किञ्चिद्विनिष्ठाया व्याप्तेः पक्षधर्मताया
वा असंसर्गाग्रहस्य भ्रमातुपयोगिन स्संवादिप्रवृत्तिजनकज्ञानोपयोगिन
स्सत्त्वेपि न तत्र व्यभिचारः ।

मिश्रानुयायिनस्तु (ज्ञायमानकरण इति) यज्ज्ञानं प्रतिज्ञातोपयो
गित्वं साध्यं ज्ञानावच्छिन्नं तज्ज्ञानकरणतावतीत्यर्थः । सप्तम्यर्थस्या
धेयत्वस्य ज्ञानोपयोगिन्यन्वयः । क्रियायोगाभावेन ज्ञायमानकरणस्या

धारस्याप्यकारकतया कारकाधिकारीयेण “ आधारोधिकरण ” मिति सूत्रेणाधिकरणसंज्ञाविरहेण “ सप्तम्यधिकरणेचे ” तिसूत्रेण सप्तमी विधानानिर्वाहे प्युरासिद्धिमेत्यादिव त्कथंचि दाधारसप्तम्युपपत्तिः । तथाच ज्ञानावच्छिन्न तज्ज्ञानकरणतावद्वृत्ति तज्ज्ञानोपयोगित्वं विशेषणद्वयार्थः । उपयोगित्वं कारणतावच्छेदप्रयोजककसाधारणं प्रयोजकत्वं । लिंगपरामर्शादे रनुमित्याद्युपयोगिनोपि लिंगादिरूपकरणवृत्तित्वा विरहा न्नत्र व्यभिचारः । आत्मान्यत्वेन ज्ञायमानकरणस्य विशेषणीयतयात्म लिंगकानुमिति कारणतादृशपरामर्शस्य तादृशकरणात्मानेष्टत्वेपि न व्यभिचारः । इन्द्रियनिष्ठेप्रत्यक्षज्ञानोपयोगिनिदोषाभावेन्द्रियमनोयोगादौ व्यभिचारवारणाय ज्ञायमान करणोपादानम् । इन्द्रियस्यापि स्वलिंगकानुमितौ ज्ञायमानतया करणत्वात्तज्ज्ञाननिरूपित ज्ञानावच्छिन्न करणतानिवेशः । अनुमित्यनुपयोगिनि ज्ञायमान तत्तत्करणलिंगनिष्ठरूपादौ व्यभिचारवारणाय तज्ज्ञानोपयोगितानिवेशः । लिंगतया धूमतदीयरूपायु भयलिंगकानुमित्युपयोगिनि तादृशानुमिति करणनिष्ठे तदीयरूपादौ तदनुमितिज्ञातोपयोगितया साध्यत्वेन न व्यभिचारावकाशः । गुरुमते सिद्धयभावस्यानुमितावहेतुतया न तत्रव्यभिचारप्रसक्तिः । बाधायभावस्य विशेष्यनिष्ठस्य भ्रमसामग्रितया व्यभिचारि व्यावृत्तत्वं विरहेण न तत्रव्यभिचारः । तद्वृत्ताभावेनैवात्ममनोयोगादौ मनोलिंगकानुमिते ज्ञायमानकरणे मनसि वर्तमाने तादृशानुमित्युपयोगिनि न व्यभिचारः । व्यभिचारिव्यावृत्तत्वं च भ्रमसामग्र्यच प्रविष्टत्वम् । तच्च न तदनुपधायकत्वं, येन पदात्ममनोयोगेन तल्लिंगकानुमितिरेव जनिता नतु स्मृति स्तत्र व्यभिचारोदुर्वारस्स्यात्, किंतु तन्निष्ठकार्यतानिरूपित कारणतावच्छेदकरूप शून्यत्वम् । आत्ममनोयोगात्वादेस्तादृश रूपतया तद्वृत्ति न व्यभिचारः । नच व्याप्तेस्तात्पर्यावस्य च क्वचित्सादृश्य रूपतया सदृशरूपतया बोद्धोपकत्वेन स्मृतिहेतुतया दृष्टान्तासिद्धिस्थ रूपासिद्धी इतिवाच्यं, तज्ज्ञानस्यैवोद्धोपकविधया हेतुबोपगमात्, नतु ज्ञायमानस्य तस्य । अपवास्मृत्यनुभव साधारणधर्मवच्छिन्न कार्यतानिरूप

प्रमाहेतुत्वाद्वा, व्याप्तिवच्छब्दशक्तिवच्चेति । अ
न्यथा शब्दाभासोच्छेदप्रसङ्गः । नचाप्तोक्तत्वं
तथा, संवादात्प्रमाणे शुकोदीरिते भ्रांतप्रतारक
संवादिवाक्ये वेदेच तदभावात् ; आप्तोक्तत्वा
नुमाने व्यभिचारिव्यावृत्तलिङ्गाभावाच्च । भावेवा
तद्वतएव शब्दस्य प्रत्यायकत्वात् .

एतेन - अप्रमाहेतुत्वं नभ्रमप्रमाद विप्रलि
प्सा करणापाटवानां, परस्परंव्यभिचारात् ; मिळि

पित कारणताशून्यत्वमेष निवेश्यम् । उद्बोधकजन्यतावच्छेदक स्मृति
निष्ठधर्मश्च नानुभवसाधारण इतिनोक्तासिद्धयोरवकाशः । अतएव लिंग
परामर्शादे स्मृतिजनकत्वेपि स्मृत्यनुभवसाधारणधर्मस्य तज्जन्यतान
वच्छेदकतयैतद्वलेनाधारणात्करणे आत्मान्यत्वं निवेश्यैव तत्रव्यभि
चारो निराकृतः । उपेक्षात्मक परामर्शस्यैव स्मृत्यजनकतया तत्रव्यभि
चारस्य स्मृत्यजनकत्वनिवेशेन दुर्वारतया पूर्वकल्पे प्यामान्यत्व
निवेशनानुसरणमिति वदन्ति ।

हेतुवन्तरमाह (प्रमाहेतुत्वादिति) ज्ञानान्तरवेषसति ज्ञायमानत्वाव
च्छिन्नकरण प्रमित्यसाधारणत्वादित्यर्थः । अत्रापि यत्स्वतन्वेनोपादाय
सामान्यव्याप्तिरादरणीया । खल्लिंगपरामर्शादौ व्यभिचारवारणायस
त्यन्तम् । अत्रश्रुतावपि लोकवत्तात्पर्यस्याध्यापकादीच्छाघटितत्वे केन
चित्पुंसा स्वतन्त्रेण कपिजल चतुष्टयालंभनादिकर्तव्यताया स्ततोबोधसंभ
वात्तादृशोप्यर्थो वेदार्थतया अबाधितस्स्यात्, वेदार्थस्या बाधितत्वानि

तस्याव्यापकत्वात् ; किन्त्वाप्तोक्तत्वाभावस्या प्रमा
हेतुत्वं, तदभावश्चाप्तोक्तत्वं प्रमाहेतुः, इत्यपास्तं;—
आप्तोक्तत्वस्य प्रथमंलिङ्गाभावेन ज्ञातुं मशक्य
त्वात् ।

अतएव व्यभिचारशङ्काविरहो हेतुः, सा
च लोकेभूमादि मूलेत्याप्तोक्तत्वानुमाना दुच्छि
द्यते, वेदे चा पोरुषेयत्व निश्चयेन, इति निरस्तं;—
अभिमतवाक्यार्थस्या पूर्वत्वेन साध्याप्रसिद्धेः,
वेदे सदोषपुरुषाप्रणीतपदस्मारितत्वेन संसर्गसिद्धे
रनुवादकतापत्तेश्च ।

नापिदोषाभावः, भ्रान्तप्रतारक वाक्य
जन्य ज्ञाने प्रत्यक्षेणा गृहीतसंवादे तदभावात् ।
दोषाभावस्य हेतुत्वात्तत्रवाक्यम्मूकमेव, व्यवहा
रस्तु प्रत्यक्षादिति चेन्न;— अनुभवापलापापातात् ,
तद्धेतुत्वे विवादाद्वेदेऽप्यनुवादकतापत्तेश्च ।

किंच दोषाभावस्य प्रमाहेतुत्वे ऽप्रमायांदो
षः कारणम् । तस्य च प्रत्येकं हेतुत्वेव्यभिचारः ।
मिलितस्यतत्त्वे-एकस्माद् प्रमानस्यात् । भ्रमादीनां
प्रत्येकं दोषत्वेननुगमः । मिलितस्य तु तत्त्वे एक
स्मादप्रमानुदयप्रसंगः ।

तस्माद्वाच्यत्वाद्यथार्थतात्पर्यकत्वं शाब्द-
प्रमाप्रयोजकं । तच्च यथार्थवाक्यार्थपूतीतिप्रयोजन-
कत्वं लोकवेदसाधारणं । तदभावादप्रमा, स एव दोषः,
नहि जात्यैव कश्चिदोषः । तद्विघातकत्वाच्च
अमादीनां दोषत्वं । अतएव प्रतारकवाक्यं शुका-
दिवाक्यं च प्रमाणं, संवादात् । अतएवान्य घटा-
भिप्रायेण गेहे घटोस्तीत्युक्ते यत्र घटांतरं दृष्ट्वा
तमानयति तत्रान्यपरत्वं च्छब्दो न प्रमाणं, व्यव-
हारस्तु प्रत्यक्षादेव । यष्टीः प्रवेशयेति च मुख्यार्थ-
बोधेन प्रमाणं, यत्परशब्दस्सशब्दार्थइतिन्यायात् ।

तच्च तात्पर्यं ज्ञातमुपयुज्यते, ज्ञायमान-
करणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यात्, व्या-
प्तिवच्छक्तिवच्च । अन्यथा - अन्यपरादन्यान्य-
बोधोनस्यादिति शब्दाभासोच्छेदप्रसंगः । तद्भ्रमा-
च्च शाब्दभ्रमः । अतएव यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र
लक्षणा नानार्थे विनिगमनाच्च, तयोस्तात्पर्यग्रह-
मूलकत्वात् । यदिच यत्र वास्तवं तात्पर्यं तं श-
ब्दोबोधयति तदा लक्षणायां मुख्यार्थान्वयानुप-
पत्त्युपयोगो न स्यात् । अतएव पचतीत्युक्तेऽप्युक्ते-
न स्वयं स्मृतेनवा कलायपदेनोपस्थिते कलायं

पचतीत्यन्वयबोधो न भवति, तात्पर्यानिश्चयात् ।
न च तात्पर्यग्राहकस्य प्रकरणादेः प्राथम्यादाव-
श्यकत्वाच्च शब्दसहकारिता न तु तात्पर्यग्रहस्ये-
ति वाच्यम्, तेषां मननुगतत्वेन परस्पर व्यभिचा-
रादहेतुत्वात् । तात्पर्यग्राहकतात्वं ननुगताना-
मपि, व्याप्यत्वाद्भूमादीनामिव ।

तच्च तात्पर्यं वेदेन्यायगम्यं,

यमादित्याशंकायां यस्मिन्नर्थे वेदस्यानादितात्पर्यं स एव वेदार्थ इत्यु-
च्यते । तादृशाण्यर्थे अबाधितत्वनियमः, अनादितात्पर्यं च वेदस्य न्या-
यावधार्यतात्पर्यकैर्त्य इतिसमाधिः, अतो वक्तुं तात्पर्यस्य न्यायावधार्यता-
माह (तच्चेति) “ न्यायगम्यं ” - न्यायावधार्यं । न्यायश्चाध्वरमीमां-
सायां जैमिनिप्रकाशित तात्पर्यनिश्चायकयुक्तिः । युक्तिश्चानुमानम्,
अनुमानानुग्राहकतर्कोवा । कपिजलानालभेतेत्यत्र बहुवचनार्थं चतुष्ट्वा-
द्यपेक्षया त्रित्वस्य प्रथमोपस्थितत्वमेव तत्र बहुवचनतात्पर्यानुमापक-
मिति । यद्यपि संख्यापरिगणने चतुष्ट्वादिरूपबहुत्वाद्यपेक्षया त्रित्वस्य
प्रथमोपस्थितत्वेऽपि सर्वत्र चतुष्ट्वाद्युपस्थितौ त्रित्वोपस्थित्यनपेक्षया
त्रित्वस्य न प्रथमोपस्थितत्वं, कादाचित्कंच तच्चतुष्ट्वादावप्यक्षतं,
तथापि त्रित्वादिसहितं तद्व्याधिकरणैकत्वापेक्षाबुद्धिरेव चतुष्ट्वादि-
व्यजिकेति मते चतुष्ट्वाद्यपेक्षया त्रित्वस्य प्राथमिक प्रत्यक्षविषयत्वरूपं
प्रथमोपस्थितत्वं तात्पर्यग्राहकमिति तेषामाशयः । तच्चेतुकं तात्पर्यानु-
मानं च त्रित्वं वैदिकैस्तद्बहुवचनं पदतात्पर्यविषयः, तदर्थत्वे सति तदा-
यार्थान्तरापेक्षया प्रथमोपस्थितत्वात्, यो यदर्थत्वे सति यदीयार्थान्तरापे-

यस्यन्यायात्तात्पर्यमवधार्यते स एव वेदार्थः । लोकेच
न केवलं न्यायानुसारि तात्पर्यमिति न न्यायगम्यं,
किंतु पुमभिप्रायनियंत्रितं, न्यायाविषयेपि पुरुषे
च्छाविषय प्रतीतिजनकत्वात्पुंवचसाम् ।

क्षया प्रथमोपस्थित स्तत्तात्पर्यविषयइति सामान्यतोव्याप्तिः । यद्वा इदं
बहुवचनपदं त्रित्वपरं, स्वार्थतरापेक्षया प्रथमोपस्थित तात्पर्यक बहुव
चनत्वादिति । अत्रपूर्ववत्सामान्यतोव्याप्तिरूह्या । एवंचरमोपस्थिति
कत्वा चतुष्ट्वादे रनादितात्पर्याभाव मवधार्य परिशेषेणापि तादृश
त्रित्वे तादृशतात्पर्यावधारणसंभवः । चतुष्ट्यालंभनादौ तात्पर्ये
अपूर्वं चतुष्ट्योपगमेनोपगमम्, अन्यथालाघवमित्यतस्त्रित्वे तात्पर्याव
धारणमित्यन्ये (यस्येति) तथाचेत्यादिः । लोकेवेदतोविशेषं दर्शयति
(लोकेचेति) लौकिकवाक्येचेत्यर्थः (न केवलं न्यायानुसारीति) न्या
याविषयेप्यनादितात्पर्या तात्पर्यं न्यायविषयएवेति न नियमइत्यर्थः
(नन्यायगम्यमिति) न्यायास्त्रित्वमेव तात्पर्यविषयो नचतुष्ट्वादिकमित्य
वधारणस्याविषयइत्यर्थः । नियमाभावेन तदवधारणसंभव इतिभावः ।
नियमाभावं दर्शयति (किंत्विति) प्रयोक्तृपुरुषा र्थप्रतिपिपादयिषाधी
नमित्यर्थः (न्यायाविषयेपीति) न्यायाविषयमात्रेपीत्यर्थः । चतुष्ट्वादा
वितिशेषः (पुरुषेति) पुरुषस्येच्छाविषयो याप्रतीति स्तज्जनकज्ञा
नत्वादित्यर्थः (पुंवचसामिति) घटानानयेत्यादि वाक्यप्रयोगपरम्पराया
इत्यर्थः । तथा च तत्रापि तेषा मनादितात्पर्यमिति भावः ।

केचिन् वेदजन्यशाब्दबोधे न्यायाधीनतात्पर्यावधारणमेव हेतुः, अतो
यन्न्यायात्तात्पर्यमवधार्यते स एव वेदजन्यबोधविषयः, लौकिकस्थलेच
न्यायाविषयोप्यर्थः शाब्दबोधे भासते, तत्रत्यशाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानहेतुः

वक्तव्यं परकीयं वाक्यार्थं ज्ञानोत्पादनेच्छया
वाक्यं मुच्चारयति ।

तायां न्यायाधीनत्वाप्रवेशइति प्रघट्टकार्थइत्याहुः; तदसत्, वेदस्थले
तात्पर्यज्ञानादिस्त्वेपि शाब्दबोधोपलक्षणे तत्र तात्पर्यज्ञानहेतुताया एव
निर्गुणकत्वापत्तेः । वेदस्य नियतार्थबोधकत्वे तत्तदर्थविषयक शाब्दत्व
स्य तद्वाक्यज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वेनैवान्यार्थं बोधकताप्रसंगानवकाशात् ।
नच तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दसामान्यकारणतया वेदजन्यबोधस्यापि तात्प-
र्यधीजन्यत्वमनपवादमिति वाच्यं, तथापि न्यायाधीनतात्पर्यज्ञानस्य
विशेषरूपेण हेतुताया स्तत्रापामाणिकत्वात् । अर्थभेदेन वाक्यभेदेनच
ज्ञातपर्यज्ञानहेतुता भेदात्, लोकवेद साधारणतात्पर्यज्ञानस्य शाब्दसामा-
न्येनैवगतकारणत्वासम्भवाच्च । अत्रयथार्थतात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधहेतु-
त्वेपि पयसास्त्रिचतीति लौकिकवाक्यार्थस्य पयःकरणकत्वविशिष्ट-
कत्वादिरूपं प्रकृतवाक्यप्रतिपाद्यतावच्छेदकविशेषधर्ममविषयीकृत्य
पयःपदार्थकरणकत्वविशिष्टस्त्रिधात्वर्थत्वादिनैवावगाह्यतद्विषयकत्वे-
न पयःकरणकत्वप्रकारकत्वेत्यसिद्धेः तद्विशेष्यकत्वेन वा प्रतीतिविषयक-
तात्पर्यज्ञानाच्छब्दबोधोपगमेन लौकिकस्यापिवाक्यस्य नानुवादकता
निर्वहति, समानाकारकवाक्यार्थज्ञानस्य शाब्दबोधात्पूर्वमजातत्वात् ;
आवश्यकंच सादृशस्यैव ज्ञानस्य शाब्दानुभवहेतुत्वं, विशिष्य
प्रकृतवाक्यार्थस्य नियमतशाब्दबोधात्पूर्वं प्रमाणांतरेण दुरवधार-
णत्वात् ; अन्यथावेदस्याप्यनुवादकतापत्तेरित्याशंकांनिराकर्तुं लोक-
स्थले विशिष्य वाक्यार्थनिश्चयस्यापेक्षां तत्संभवंच दर्शयति “ वक्ते ”
त्यादिना (परकीयवाक्यार्थं ज्ञानोत्पादनेच्छयेति) प्रमाणांतरेण स्वयं
वाक्यार्थं ज्ञात्वा तद्वाक्यार्थज्ञानत्वेन स्वीयवाक्यार्थं विषयवाक्यार्थं
ज्ञानमप्यवगाहमानया समानप्रकारकत्वमात्रा दुपलभ्या परोप्येतादृश-

साचेच्छा यदि वक्तुर्यथार्थ वाक्यार्थ
ज्ञानपूर्विकाभवति तदैव परं तदुच्चारणस्य पुमभि
प्रेत यथार्थ वाक्यार्थज्ञानपरत्वं यथार्थज्ञा[प]नेच्छा

वाक्यार्थ ज्ञानात्वितीच्छयेत्यर्थः । “ साचेच्छा यदि वक्तु र्यथार्थ ज्ञान
पूर्विकाभवति ” - तदिच्छाजनकं वक्तुवाक्यार्थज्ञानं यदियथार्थं भवतीत्यर्थः ।
“ तदुच्चारणस्य ” - तद्वाक्योच्चारणस्य (पुमभिप्रेतयथार्थ वाक्यार्थ
ज्ञानपरत्वमिति) वक्तुरिच्छाविषयीभूतं यत्परकीय यथार्थवाक्यार्थज्ञानं
तत्परत्वं, तदुद्देश्यकत्वमित्यर्थः । तद्वाक्यस्य यथार्थवाक्यार्थं प्रतीती
च्छयोच्चरितत्वं रूपं यथार्थतात्पर्यमिति यावत् । निर्वहतीत्यनेना
न्वयः । कुत इत्याकांक्षायामाह (यथार्थज्ञापनेच्छा व्याप्यमिति) हेतुगर्भ
मिदम् । इच्छाविषयोत्पत्तिं प्रयोजकयाथार्थ्याधीनमित्यर्थः । वक्तृज्ञा
नयाथार्थ्ये तत्समानविषयकस्य तात्पर्यघटकश्रोतृज्ञानस्य यथार्थस्य
संभवात् यथार्थतात्पर्यं निर्वह इति समुदितार्थः । इति हेतौ । तथाच य
थार्थं तात्पर्यनिर्वाहकत्वेन यथार्थतात्पर्येण वाक्यप्रयोक्तु र्यथार्थ वा
क्यार्थं ज्ञानस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । एतच्च ज्ञानं न शक्यत इत्यन्ते न हेतुः,
निर्वाह्याविषयक ज्ञाने निर्वाहकविषयक ज्ञानानपेक्षणात् । श्रोत्रधीन
निर्वाहक ज्ञान एव निर्वाह्यज्ञानस्य हेतुतया वैपरीत्यात् । न च व्यापकानु
पलंभात्तदभावेन व्याप्यसिद्धिसंभवात् तन्निवृत्त्यर्थं यथार्थतात्पर्यज्ञाने
तद्व्यापकस्य वक्तु र्यथार्थज्ञानमपेक्षितमिति वाच्यम्, तावता सर्वत्र
तदपेक्षानुपपत्त्या शब्दप्रामाव्यखण्डना सम्भवात् । श्रोत्रा वक्तु र्यथार्थ
ज्ञानानुपलम्भेपि तदभावस्य तन्नानिश्चेयतया सर्वत्र यथार्थतात्पर्याभाव
सिद्धयप्रसक्तेः किन्तु प्रथममित्यादिना वक्ष्यमाणस्यार्थतथात्वानुमान
पूर्वकालीनस्य वक्तु र्यथार्थज्ञानानुमानस्य सम्भवप्रयोजकतया वक्तु
र्यथार्थ वाक्यार्थज्ञानावश्यकत्वं प्रदर्शनपरं, तदन्तावश्यकत्वे कश्चित् बाधे

व्याप्यं निर्वहतीति वक्तुं यथार्थं वाक्यार्थं ज्ञानं
वत्तामविज्ञाय यथार्थं प्रतीतिं परत्वं ज्ञातुं नशक्यं
तदिति प्रथममाप्तवाक्या द्रक्तृज्ञानानुमानपूर्वक
मर्थं तथात्वमनुसंधाय यथार्थं तात्पर्यनिश्चयः ।

नानुमानासम्भवात् । वक्तृज्ञानानुमानमेव किमर्थमित्याकांक्षायामाह
(वक्तुर्यथार्थं वाक्यार्थज्ञानवत्तामिति) (ज्ञातुं नशक्यत इति) वक्तुर्यथार्थं
ज्ञानस्याज्ञाने स्वेकादौ पयःकरणकत्वादिना संसर्गानुमाने पयः करण
कत्वादिप्रकारकं यथार्थज्ञानविषयकत्वरूपं हेतोरज्ञानेनार्थं तथात्वानुमा
नस्य वक्तुं यथार्थज्ञानसमानविषयकत्वेनैव तत्तात्पर्यघटकं स्वकीय
ज्ञानस्य श्रोत्राद्याधार्थ्यानुमाना द्रक्तृयथार्थज्ञानमज्ज्ञात्वा यथार्थप्रतीत्युद्दे
श्यकत्वं ग्रहस्य चासम्भवादिति भावः (आप्तवाक्यादिति) भ्रमाद्यजन्य
वाक्यप्रयोक्तृत्वरूपं वक्ष्यमाणहेतोरित्यर्थः (अर्थतथात्वमनुमायेति)
विशेष्यपदार्थं विशेषणपदार्थसंसर्गं वक्ष्यमाणरीत्यानुमायेत्यर्थः ।

अथार्थं तथात्वानुमानं किमर्थं, तद्विनापि यथार्थज्ञानानुमानमात्रेण
यथार्थज्ञानेच्छयोच्चरितत्वरूपं यथार्थतात्पर्यस्य सुग्रहत्वात्; नच यथा
र्थज्ञानानुमानेपि पयः करणकस्त्वेक इति विशेषणतावच्छेदकप्रकारक
निश्चयविना तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपपयःकरणकत्ववत्त्वेकप्रतीतिच्छयो
च्चरितमिति तात्पर्यज्ञानं नसम्भवतीत्यर्थतथात्वानुमानमपेक्षितमिति
वाच्यम्, यथार्थत्वेन वक्तृज्ञानानुमानएव वास्तवपयः करणकत्वादि
रूपविशेषणवत्स्वेकादिविषयकत्वभाना तस्यैवोक्तविशेषणतावच्छेदक
प्रकारकनिश्चय रूपत्वादिवेत्तव्यं - यथार्थं ज्ञानानुमाने यत्र विशेषणवद्दि
शेष्यविषयकत्वरूपं याथार्थ्यं साध्यतावच्छेदकघटकं तत्रततएवपयः
करणकत्वं वत्स्वेकं प्रतीत्युद्देश्यकमिति तात्पर्यग्रहसंभवा दर्थतथात्व

साधकमनुमनांतर मनपेक्षितमेव, यत्रच तादृश यथार्थत्व घटितधर्मप्र
कारेण नानुमानावतारः, अपितुभ्रमान्य वृत्तिताद्विशेषणीय प्रकारतानि
रूपित तद्विशेष्यताकज्ञानत्वरूप यथार्थ्य प्रकारेण स्वविषयतत्तद्विशे
ष्यसाकांक्ष तत्तद्विशेषणविषयक ज्ञानत्वरूप विशिष्टज्ञानत्व प्रकारेणैववा
तत्रवक्तृज्ञानानुमितेर्विशेषण विशिष्टविशेष्यानवगाहितया तादृशविशेष्या
वगाहिनानुमित्यंतर ज्ञानस्यापेक्षेति तत्स्थलाभि प्रायेणार्थ तथात्वमनु
मायेत्यभिधानात् । अतएवाग्रे 'वक्तृज्ञानावच्छेदकतया तदुपजीवि
संसर्गानुमानाद्वा वाक्यार्थस्य प्रतीते रनुवादकशब्द' इत्युपसंहारस्या
प्यविरोधः ।

अथैवमपीदं वाक्यं पयःकरणकत्ववत्सिचधात्वर्थ विषयक प्रती
त्युद्देश्यकमिति सामान्यतः पयः करणकत्व प्रकारकसेकप्रतीत्युद्देश्य
कमिति प्रकारताविशेषणतयैव विशेषणविषयकत्वा तात्पर्यज्ञानं शा-
ब्दानुभवहेतु रूपेयते, तथाच नानुवादकशब्दः, अन्यथा वेदस्याप्यनु
वादकतापत्तेरिति पूर्वपक्षोदुरुद्धरएव ।

अत्रमिश्राः - तात्पर्यघटकप्रतीति बाधितार्थकत्वसंशयशब्दबोधानुद
या दबाधितार्थकत्वेन प्रतीतिविषयकं तदुद्देश्यकत्वज्ञानमेव कारणं वा
च्यम् । अबाधितार्थकत्वंच न विशेषणवद्विशेष्यविषयकत्वं, वेदस्थले
तदर्थस्य प्रमाणांतराग्राह्यतया दुर्ग्रहत्वात् । किन्तु विशेष्यनिष्ठाभावा
प्रतियोगिविशेषणकत्वम् । पयः करणत्वादिविशेषणे सेकादिनिष्ठाभाव
प्रतियोगित्वं च तत्र तादृशाभावप्रतियोगित्वसंशयसम्भवे दुर्ग्रहमिति
तदुद्देश्यविशिष्य सेकः पयः करणकइत्यादिज्ञानमपेक्षितम् । तादृशज्ञानेस
तिपयःकरणकत्वादौ सेकादिवृत्तित्वेन हेतुनोक्तबाधितत्वग्रहासंभवात् ।
नच तादृशाबाधितत्वग्रहे तद्वादकहेतौ च सिचधात्वर्थत्वेनैव सेकादिज्ञान
मुपगन्तव्यम्, ननु सेकत्वादिनाति नसमानप्रकारक वाक्यार्थज्ञानापेक्षेति
वाच्यम्, लक्षणया सिचधात्वर्थे दादादौ पयःकरणकत्वादे बाधितादृश

धात्वर्थत्वावच्छेदेनच वद्विकरणकत्वादेरपि बाधस्याभावाद् द्विशिष्यविशेष्यतावच्छेदक सेकत्वाद्यवच्छेदेन बाधितत्वस्याभावएव प्रयोजकोवाच्य इति तद्वाहकहेतावपि विशिष्यसेकत्वादिना सेकादेर्निवेशनीयत्वात् । अन्यथाव्यभिचारात् । वेदस्थले च वाक्यार्थस्य प्रमाणान्तराग्राह्यतया उक्तप्रतीत्या प्रतीतौ नाबाधितार्थकत्वग्रहसम्भवः, अपितु वेदजन्यज्ञानत्वादिनैवेति नानुवादकता । येन पुंसां वेदजन्यज्ञानत्वादौ नाबाधितार्थकत्वं व्याप्तिगृहीता तस्य वेदा न्नभवत्येव शाब्दधीरीति वदन्ति । तत्र मनोरमं, विनापिवाक्यार्थस्य विशिष्यग्रहं कथंचिद्गृहीतेपि भ्रमाद्यजन्यवाक्यजन्यत्वेनानुमित वक्तृयथार्थज्ञानसमानविषयकत्वादिनाच हेतुना तात्पर्यघटक लौकिकावाक्यार्थविषयक प्रतीति रप्यबाधितार्थावगाहित्वसम्भवात्, तत्र लौकिकस्यप्रमाणताया दुर्वारत्वात् ।

वस्तु तस्तु तात्पर्यघटकप्रतीतौ विशिष्यविशेषणवद्विशेष्यविषयकत्वाभावशंकायां शाब्दबोधानुदयात् तद्वद्विविरोधि विशिष्य विशेषणवद्विशेष्यविषयकत्वेन प्रतीतिविषयकं तद्वद्देश्यकत्वं ज्ञानमेव शाब्दबोधहेतुरूपेयते, तावतैवच तात्पर्यग्रहे वाक्यार्थज्ञानापेक्षविशेषणतावच्छेदक प्रकारकधीविधयादुरपवादैव । नच पयःकरणकत्ववद्विशेष्यक तत्प्रकारक सेक प्रतीतीच्छयोच्चरितमित्येव विशेषणांशे निर्धर्मितावच्छेदककतात्पर्यधीरेवशाब्दबोधहेतुः, तत्रच विशेष्यतावच्छेदकसेकत्वाद्यवच्छिन्ने नोक्तविशेषणज्ञानमपेक्षितमिति नानुवादकताशब्दस्येतिवाच्यम् ; प्रतीत्यंशे पृथक् पयःकरणकत्वादिमद्विशेष्यकत्वं सेकादिविशेष्यकत्वयो रभयोर्ग्रहस्य हेतुतापेक्षया पयःकरणकत्वादिविशिष्ट सेकत्वाद्यवच्छिन्न विषयकत्वेन प्रतीत्यवगाहिना ज्ञानस्य हेतुत्वेलाघवात्, तादृशज्ञानस्यापि वक्ष्यमाणप्रणाल्या वाक्यार्थज्ञानसंभवेननिर्वाहात् । गौरवसहिष्णुताया अयुक्तत्वात् । वेदस्थलेच तदर्थस्य प्रमाणान्तरागम्यतया स्वर्गसाधनत्वादधिर्म प्रकरणैवयागादिविषयस्य स्वर्गसाधनत्वादिमद्विशेष्यकत्वयागादि

अनुमानञ्च - इदं वाक्यं भ्रमादि विशिष्टज्ञानयो रन्यतरजन्यं, वाक्यत्वादिति ।

विषयकत्वाभ्यां स्वर्गसाधनत्वादि प्रकारक प्रतीतिविषयकस्य तात्पर्यं
ज्ञानस्य गुरोरप्यगत्या हेतुत्वमुपेयते, अतो नानुवादको वेदइति मूलाशयः ।

विशेषतो वाक्यार्थस्य तात्पर्यज्ञानविषयत्वे तात्पर्यग्रहजादायापि
लौकिकवाक्यजन्यानुभवस्य गृहीतग्राहित्वसंभवात् प्रकृतज्ञानानुमाना
दुपजीवि संसर्गानुमानाधीनां वाक्यार्थानुमिति मादायानुवादकत्वोपपा
दनं तात्पर्यज्ञानस्याप्युपलक्षकबोध्यम् । बुबोधयिषाधीनवाक्य प्रयोक्तारि
यथार्थत्वेन विशेषितं वाक्यार्थज्ञानमनुमेयं, तादृशवाक्येवा तादृशज्ञानहेतुक
त्वम्, तदनुमानस्य वाक्यार्थसंसर्गानुमान मूलत्वात्; तदनुमाने च वाक्यस्य
भ्रमाद्यजन्यत्वे सति भ्रमप्रमासाधारणवाक्यार्थ ज्ञानजन्यत्वं हेतुषट्कम्,
अतः प्रथमं तादृशवाक्यार्थ ज्ञानजन्यत्वसिद्धि रपक्षितेति तदनुमानं
दर्शयति (इदं वाक्यमिति) बाधितार्थक ज्ञानद्वयात्मकसमजन्धे वि
शिष्टवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वाभावा द्वयभिचारो माभू दिति भ्रमादिरूप
दोषस्य साध्येन्तर्भावः । अथाग्रिम परिशेषानुमानलोक्याय भ्रमानि
रास आवश्यकः, पुरुषस्य च कस्मिंश्चिदर्थ भ्रान्तत्वनियमेन भ्रमसा
मान्य निरासो बाधेनार्हः, अतः प्रकृतवाक्यार्थगोचर भ्रमस्यैव
निरसनीयतया प्रकृतवाक्यार्थभ्रमपक्ष साध्येन्तर्भावः, तथावा बाधित
वाक्यार्थगोचर भ्रमाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिः, यत् प्रकृतविशेष्ये
प्रकृतविशेषणभ्रमो न विवक्षितः, अपितु प्रकृतविशेषणभ्रमपक्ष, पयः
करणकत्वादिरूपव्यतिरेकि विशेषणस्य च दाहादौ भ्रमप्रसिद्ध्या न
साध्याप्रसिद्धिरिति; तन्न, पयसाश्चितीत्यादिवाक्यप्रयोक्तारि दाहा
दौ पयःकरणकत्वादि भ्रमवत्त्वं जानतः प्रकृतविशेषणगोचर भ्रमसा
मान्यनिरासा संभवेन परिशेषानुमानानिर्वाहात् प्रकृतवाक्ये यथार्थता
त्पर्यावधारणासंभवात्; यदपि भ्रमपदं स्याद्विषयविशेष्यसाक्षात् प्रकृत
विशेषण विषयकज्ञानपरं, तादृशज्ञानं च कटालिगकानुमितिरूपस्त्रीय धर्मि
ज्ञानकार्त्तिक तत्साक्षात् तदबाधितधर्मविषयक ज्ञानान्तररूप प्रमाधित

वाक्यार्थस्थकोपि प्रसिद्धयत्येवेति; तदपि, वक्तारि तादृशज्ञानद्वय वस्त्व
 दशायां तन्निरासासम्भवेन विशिष्टज्ञानासिद्ध्या तात्पर्यावधारणासम्भवात्,
 तदानीमापि शाब्दाबोधस्यानुभाषिकतया तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वादिति चेन्न;
 सामान्यतत्त्वव्यवस्थमस्य निवेश्यत्वात् । प्रकृतवाक्यार्थं भ्रमनिरासेवक्तारि अन्य
 विषयकभ्रमवत्त्वं जानतोपि तज्जन्यत्वस्याबाधितत्वेन भ्रमसामान्यजन्यत्वं
 प्रकृतवाक्ये सुग्रहं । सामान्यतोभ्रमत्वं च स्वनिरूपितत्वं स्ववृत्त्यभाव
 प्रतियोगिनिष्ठत्वोभयसम्बन्धेन धर्मिविशिष्टाकांक्षावज्ज्ञानत्वम् । ज्ञानेभ्यो
 कांक्षायां विशेषणतारूपाया विशेषणतासम्बन्धोपगमा तस्य तद्वत्त्व
 निर्वाहः । नचैवमपि प्रकृतवाक्यार्थभ्रमाप्रसिद्ध्यावक्तारि तन्निरासो
 दुर्घट इति प्रकृतवाक्यार्थज्ञाने भ्रमत्वशंकासम्भवेन प्रकृतवाक्ये भ्रमा
 जन्यत्वनिश्चयासम्भव इति वाच्यम्, वक्तारि तन्निरासासम्भवेपि प्रकृत
 वाक्यार्थज्ञाने उक्तभ्रमत्वस्यान्यत्र प्रसिद्धस्य निराससम्भवेन प्रकृत
 वाक्ये भ्रमाजन्यत्वस्य सुग्रहत्वेन परिशेषसौकर्यात् ।

अथ प्रकृतवाक्यप्रयोजकस्य वाक्यार्थज्ञानस्य यत्र प्रकृतधर्मिण्य
 न्यविशेषणांशो न्यधर्मिणि प्रकृतविशेषणांशो वा भ्रमत्वग्रहः तत्र प्रकृत
 वाक्ये भ्रमाजन्यत्वासिद्धिः, तज्जनकज्ञाने भ्रमत्व निरासासम्भवात्;
 यदि च परिशेषहेतुघटकं भ्रमाजन्यत्वं भ्रमत्वघटकविषयत्वाप्रयोज्यत्वं,
 तच्च प्रकृतवाक्य प्रयोजकविषयतासामान्ये भ्रमत्वघटकत्वनिरासास्तु
 ग्रहमित्युच्यते, तदा प्रकृतवाक्यार्थं भ्रान्तत्वनिरासानुपयोगेन “अतएवा
 रिमन्वाक्यार्थेयमभ्रान्तआप्तोवेति ज्ञातुमशक्य” मित्यग्निमग्रन्थेन वाक्यार्था
 प्रसिद्ध्या भ्रमनिरासानुपपत्त्याशंकाया असंगतिः, एवं वाक्यप्रयोग
 कारणीभूतवाक्यैष्टसाधनताज्ञानीय किञ्चिद्विषयांशे यत्र भ्रमत्वग्रहः
 तत्र परिशेषासम्भवः, एवं प्रथमानुमानेन्यतर घटकविशिष्टज्ञानं यदि
 यत्किञ्चिद्धर्मिणि यत्किञ्चिद्धर्मिविशिष्टज्ञानमात्रं विवक्ष्यते तदा परिशेषा
 नुमानहेतावपि भ्रमाजन्यत्वेत्यति तादृशज्ञानभ्रमा जन्यतरजन्यत्वमेव
 निवेश्यं, तथास्तीति वाक्यार्थान्तरज्ञानजन्य वाक्यान्तरप्रयोक्तारि प्रकृतवा

क्यार्थं यथार्थज्ञानरूपसाध्यस्य व्यभिचारः; यदि प्रकृतविशेष्यसाक्षात्
 प्रकृतविशेषणज्ञानमेव व्यभिचारवारणाय परिशेषानुमानहेतौ निवे
 श्यते तदा तादृशज्ञानत्वेन भ्रमस्यापि परिग्रहात् पृथक् भ्रमम
 न्तर्भाव्यान्यतरनिवेशोव्यर्थः, भ्रमाद्यजन्यत्वेऽस्ति तादृशज्ञानजन्यत्व
 निवेशेनैवसामञ्जस्यात्; एवं सति तादृशज्ञानत्वेनैव वाक्यार्थज्ञानं निवे
 श्य तज्जन्यत्वसाधनं परिशेषानुमानहेतुसिद्ध्यर्थं मुचितमिति भ्रमात्मक
 वाक्यार्थज्ञानं पृथगन्तर्भाव्या न्यतरजन्यत्वसाधनविरोधः; नच विशिष्ट
 ज्ञानपदं प्रकृतविशेष्य विशेषणोभय ज्ञानपरमेवेतिवाच्यम्, तथासति
 परिशेषानुमाने तादृशज्ञानस्यैव प्रवेशनीयतया पयःकरणकत्वसमान
 कालीनस्वेकहत्यादि वाक्यस्यापि भ्रमाद्यजन्यतया सेकपयःकरणक
 त्वोभय विषयक तादृशवाक्यार्थ ज्ञानजन्यतया च तत्प्रयोक्तारि पुं
 सिद्हेतुसत्त्वेन पयःकरणकत्वविशिष्टसेकज्ञानरूपसाध्यस्यासत्त्वेन व्य
 भिचारात् :- मैवं, प्रकृतविशेषणक भ्रमत्वघटकत्वं प्रकृतविशेषण
 विशिष्टज्ञानत्वघटकत्वान्यतररूप वत्प्रकृतविशेष्यनिरूपित विषयिता
 प्रयोज्यत्वमेव भ्रमविशिष्टज्ञानान्यतरजन्यत्वं । भ्रमाद्यजन्यत्वं भ्रमत्व
 घटकविषयित्वाप्रयोज्यत्वं । वाक्यार्थज्ञानजन्यत्वञ्च स्वाभाषितप्रकृतविशेष
 णक साक्षात् धर्मिनिरूपितत्वं, स्वधर्मिकप्रकृतविशेषणविषयक ज्ञाना
 विषयतत्साक्षात् धर्मिनिरूपितत्वंवा, तावतापि पयसासिञ्चतीत्यादिवाक्य
 जनकस्य कूटाद्विगकानुमितिस्थलीय सेकादिरूपधर्मि तद्धर्मपयःकरणक
 त्वादिविषयक ज्ञानद्वयस्यापि संग्रहः । तदसंग्रहे तज्जन्यवाक्यप्रयोक्त
 र्पयः करणकत्वविशिष्टसेकज्ञानरूप साध्यासत्त्वेन व्यभिचारात्तरसं
 ग्रहभावश्यकः । प्रकृतविशेषण विशिष्टज्ञानत्व घटकत्वं च स्वविष
 यकज्ञानविषय प्रकृतविशेषण साक्षात् धर्मिनिरूपितत्वं । अत्रापि स्वं
 धर्मि । एतच्छरीरे सेकादिरूपधर्मिण स्वेकत्वादिना नप्रवेशः, अपितु
 सामान्यरूपेणैवेति एतदन्तर्गततया सेकत्वाद्यवच्छिन्ने पयःकरणकत्वा
 दिविशिष्टज्ञानविषयत्व रूपविशेषणसंसर्गसाधकहेत्वसिद्ध्यै नपरिशेषा

भूमानविषयस्य । अत्रविषयताविशिष्ट तादृशविषयितयो ज्ञानभेदाभेदा
 निमित्तं प्रकृतविशेषण साकांक्ष प्रकृतविशेष्यविषयितात्वेन निवेश
 सम्भवेति अत्रविषयित्वाप्रयोज्यत्वविशिष्टतादृशविषयितात्वं विशिष्टज्ञान
 विषयितात्त्वान्यतरवद्विषयिताप्रयोज्यत्ववदितहेतौ विशिष्टविषयितावदित
 वाक्यस्य शुभ्रहव्याप्तिकतया न्यतरत्वेन विषयिताद्वयप्रवेशः । तादृश
 व्याप्तिस्तु जडात्वं चैकतररूपशून्यस्या न्यतररूपवत्त्वे परविशेषवत्त्व
 भावप्रकमिति ग्रहस्य ज्ञादितिसम्भवात् । वाक्यप्रयोजकज्ञाने प्रकृत
 विशेष्ये विशेषतः प्रकृतविशेषणसाकांक्षताग्रहदशाया मनुमाननिर्वा
 ह्यं मध्यन्यतरवत्त्वेन विषयताद्वयनिवेशः । नच शुकादिवाक्ये प्रकृत
 विशेष्यान्तर्भावेणान्यविशेषणस्य प्रकृतविशेष्यानन्तर्भावेण प्रकृतविशेष
 णस्य वा प्रस्थापनेच्छया प्रयुक्ते च वाक्ये व्यभिचारवारणाय वाक्यत्वा
 दिति हेतौ वाक्यपदं प्रकृतविशेषणसाकांक्ष प्रकृतविशेष्यप्रत्यायनेच्छया
 ज्ञातवाक्यपरं, तथाच हेतुप्रसिद्धयनुरोधेन प्रकृतविशेष्ये प्रकृतविशेषण
 साकांक्षताया विशेषतोग्रहः प्रकृतसाध्यकानुमाने व्यपेक्षितइति वाच्यम् ,
 प्रकृतविशेषणसाकांक्षत्वेन प्रकृतविशेष्य प्रतीतिविशेषणतया वगाहमाने
 च्छाया हेतुघटकतयातादृशेच्छात्वेनेच्छाभावे वगाहनांशएव साकांक्षत्वे
 नेत्यन्तार्थमानात् प्रकृतविशेष्ये साकांक्षताया हेतुग्रहेणा विषयीकरणात् ।
 विशेषणसाकांक्षं यद्विशेष्यं तत्प्रतीतिच्छात्वेनेच्छाया हेतुघटकत्वे पयः
 करणकत्वानुपरक्तपयःकरणकलेकविषयिकाया स्तेकप्रतीति र्भवतिती
 च्छाया अपि संग्रहेण तादृशेच्छाया स्तिचतीत्यादिवाक्यप्रयोक्तारि
 पयःकरणकत्वं विशिष्टसेकज्ञानगून्ये व्यभिचारस्य दुर्वात्वात् । अस्तुवा
 अत्रविशिष्टज्ञानयोः प्रकृतविशेषणसाकांक्ष विशेष्यज्ञानत्वेनोपादानं, वि
 शिष्टज्ञानरद्वभापि तादृशज्ञानपरमेव, अत्रादिपद मतद्रुणसंविज्ञान बहु
 व्रीहिणाप्रमादादि त्रयपरमेवेति ।

अथ प्रकृतवाक्य प्रयोजकसेकादिविषयतायां पयः करणकत्वा
 दिभ्रमत्वाघटकत्वनिश्चय मन्तरेण पयसासिचतीत्यादिवाक्ये तद्भ्रमत्वघट
 कविषयित्वाप्रयोज्यत्वस्य दुर्ग्रहतया परिशेषानुमानहेतुग्रहो नसम्भव
 तीति दर्शितानुगतरूपेण सेकादिरूपविशेष्यविषयितायां भ्रमत्वा
 घटकत्वनिश्चयोपेक्षित [भ्रमनिरासोपि तन्निश्चय] एव, तथा च परि

शेषानुमानं विनापि भ्रमत्वाघटकनिरुक्तसाध्य घटकानुगतरूपवाद्विषयिताकत्वस्य सेकादौग्रहेण तेनैवहेतुना पयःकरणकत्वादिसंसर्गसाधनं सम्भवतीति चेत् ? सत्यम् । तथापि यत्र निरुक्तविषयितायां भ्रमत्वाघटकत्वमगृहीत्वैव प्रकृतवाक्ये शब्दादिना भ्रमत्वघटकविषयित्वा प्रयोज्यत्वग्रहस्तत्र परिशेषानुमानस्योक्तविषयितायां भ्रमत्वाघटकत्वज्ञानानपेक्षितया तत्स्थलाभिप्रायेण तदादरः । प्रकृतवाक्यार्थमज्ञात्वापि प्रकृतवाक्यप्रयोजकविषयितात्वादिना वाक्यार्थविषयितायां भ्रमत्वाघटकत्वनिश्चयेन वाक्ये भ्रमत्वघटकविषयित्वाप्रयोज्यत्वनिश्चयसम्भवेपि प्रकृतवाक्यार्थविषयितात्वेनैव भ्रमत्वाघटकत्वनिश्चयोपेक्षित इत्यभिमानेनापाततोस्मिन्वाक्यार्थ इत्यादिशङ्कनमिति तद्विरोधो किञ्चित्करः । अथवा स्वबाधितधर्मसाक्षात्क्षधर्मिज्ञानं भ्रमरदार्थः ।

अथ यत्रकूटलिंगकप्रमानित्युत्पादस्थानाभिषिक्ताबाधितधर्मधर्मविषयकज्ञानद्वयाद्विशिष्टार्थकवाक्यप्रयोगस्तत्रवाक्ये उक्तान्यतरजन्यत्वाभावाद्व्यभिचारइतिचेन्न; - तत्रमिथस्साक्षात्क्षधर्मधर्मविषयकज्ञानजनकव्याप्यादिभ्रमप्रयोज्यतयैव निरुक्तसाध्यसत्त्वात् । विशिष्टज्ञानपदंवास्वाबाधितधर्मसाक्षात्क्षधर्मविषयकज्ञानपरं, तथात्वञ्चज्ञानांतरविषयधर्मसाक्षात्क्षधर्मिज्ञानसाधारणमपीति सामञ्जस्यात् । तन्मते चर्णानां नित्यतयाजन्यपदं जन्यानुपूर्वीकार्यकंवाच्यम् । प्रतारणस्थलेपि विपरीतविशिष्टार्थमप्रतीत्यापि वाक्यरचनया तत्र प्रकृतवाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वाद्व्यभिचारइति प्रतारणाया आदिपदेन परिग्रहः । नच प्रतारणास्थले आहार्यवाक्यार्थज्ञानस्यावश्यकतया न व्यभिचारइति वाच्यम्, स्वप्रतीतविपरीतप्रत्यायनेच्छातो वाक्यार्थज्ञानंविनापि तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानवाक्यार्थज्ञानं ज्ञात्वा तत्प्रतीतीच्छया वाक्यरचनासम्भवात् । नचैवमप्रतारकस्यापि तादृशरीत्या वाक्यार्थज्ञानंविना वाक्यप्रयोगसम्भवात्प्रतारणाया आदिपदेन ग्रहणेपि व्यभिचारोदुर्वार एवेति वाच्यम्, यतस्त्वप्रतीतविपरीतार्थप्रत्यायनेच्छा नात्र प्रतारण

ततो भ्रमादिनिरासेसति परिशेषाद्वाक्यार्थज्ञाना

पदेन विवक्षिता, अपितु स्वाप्रतीतिार्थप्रत्यायनेच्छैव, एवं च वाक्यार्थज्ञानानधीन वाक्यार्थप्रत्यायनेच्छामात्रस्य साध्यघटकतया नोक्तस्थले व्यभिचारः । एवं प्रमादोप्यादिपदेन ग्राह्यः । प्रमादश्चातुर्वर्त्यन्तरनिर्वाहकमनवधानम् । यत्र घटोनास्तीति प्रतिपादनेच्छया घटोनास्तीति वक्तव्ये नकारमनुच्चार्य घटोस्तीति प्रयोगः, प्रमादस्य तादृशसाध्या घटकत्वे तत्र घटास्त्वस्वरूपवाक्यार्थप्रतिपादनेच्छाधीन वाक्यत्वरूपाल्लिङ्गमस्ति ननु तादृशवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वं, भिन्नविषयकत्वादिति व्यभिचारस्यात् ; अतस्तत्रसाध्यसत्त्वाय तदुपादानम् । करणापाटवमप्यादिपदग्राह्यम् । तत्र करणस्य कण्ठादिरूपवर्णस्थानस्या पाटवं एकदणस्थानस्या परवर्णस्थानत्वं भ्रमविषयत्वम् । यत्रपटास्तिव प्रतिपादनेच्छया पटोस्तीति वर्णानामुच्चारणे कर्तव्ये कण्ठे ओष्ठश्चकारस्थानत्वं भ्रमेण तदुपादानकप्रयत्नात्तत्रचेष्टोत्पत्त्यात्तत्संयोगेन घकारोत्पत्तौ घटोस्तीतिवाक्यमुच्चारितं भवति तस्य भिन्नविषयकत्वेन न वक्तृवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वमिति करणापाटवोपादानादेव तत्रसाध्यसत्त्वनिर्वाहः । साध्ये हेतौ च प्रकृताविशेष्यविशेषणयो र्यन्तत्पदेनोपादाय सामान्यव्याप्यादरान्मद्वाक्यवदिति दृष्टांतसंगतिः (भ्रमादिनिरासेसतीति) वक्तव्यं नुमानादिना भ्रमादिरूपदोषचतुष्टयाभावनिर्णये सतीत्यर्थः । प्रकृतवाक्यार्थगोचरभ्रमाभावसिद्धिः प्रकृतवाक्यार्थविषयितायां वा बाधितधर्मसाक्षात् धर्मिविषयकत्वरूपभ्रमत्वस्य तादृशधर्मिनिरूपितत्वस्य वा अभावसिद्धिपर्यवसितेति प्रागुक्तम् । तत्सिद्धिप्रयोजकं चायं वक्ता भ्रमत्वशून्यप्रकृतवाक्यार्थज्ञानकः, भ्रमत्वाघटकस्वज्ञानीयं प्रकृतवाक्यार्थविषयिताकोवा निर्दोषाल्लिङ्गादिना अभ्यासगृहीतप्रकृतवाक्यार्थत्वादित्यनुमानम् । एवमप्रतारकत्वं । एकविशेषाभावसहकृतसामान्यघटिता परविशेषसाधकहेतुरेव परिशेषपदार्थः । तादृश

नुमानं - अयं वक्ता स्वप्रयुक्तवाक्यार्थं यथार्थं ज्ञानवान् ,

आयं वक्तेति वक्तृपक्षकानुमानं हेतुरपि, तस्य भ्रमादिजन्यत्वाभावः सहितः भ्रमाद्यन्यतरजन्यत्वं रूपसामान्यानात्मकत्वेऽपि तद्व्यतितात्वात्, वाक्यार्थं यथार्थज्ञानं जन्यत्वरूपा परविशेषसाधकत्वविरहेऽपि वाक्यजनकत्वस्य साध्यतावच्छेदकः कोटिप्रवेशेन तादृशविशेषणसाधकत्वात् । वाक्यार्थज्ञानित्यस्य यथार्थेत्यादिः । परिशेषानुमानं प्रयोगारूढमाह (अयमिति) (स्वप्रयुक्तवाक्यार्थं यथार्थज्ञानवानिति) स्वप्रयुक्तं यद्वाक्यं तदर्थगोचरयथार्थं ज्ञानवानित्यर्थः । यथार्थज्ञानं च तन्मते विशिष्टज्ञानमेव । तदनिवेशे यथार्थज्ञानविषयत्वरूपपदार्थं पक्षकानुमानहेतुः पक्षे न सिद्ध्यतीति तन्निवेशः ।

अत्र सेकः पयः करणक इत्यादिज्ञानस्य तत्पुरुषप्रयुक्तवाक्यार्थविषयकत्वेन पयसासिञ्चतीति वाक्यार्थविषयकत्वेन साध्यसिद्धावपि सेकत्वाद्यवच्छिन्ने पयःकरणकत्वादि संसर्गसाधकतद्विशिष्टज्ञानविषयत्वात्[त्वं]ज्ञानेतन्नतत्संसर्गसाधकवक्ष्यमाणानुमानानिर्वाहइतिसेकादिविषयकपयःकरणकत्वविशिष्टज्ञानत्वरूपेण साध्यत्वं विवक्षितम् । तेन रूपेण ज्ञानसिद्धौ च सेकत्वावच्छिन्ने तादृशविशिष्टज्ञानविषयत्वं ज्ञाननिष्ठतद्विषयकत्वं तन्निष्ठज्ञानविषययोस्तुल्यतया सिद्ध्यति । हेतुः भ्रमाद्यजन्यत्वविशेषितनिरुक्तसेकादिविषयताप्रमादाद्यन्यतरप्रयोज्यवाक्यप्रयोक्तृत्वं, अतोऽनपयःकरणकत्वाविशिष्टसेकज्ञानशून्ये भ्रमाद्यजन्यान्यार्थकवाक्यप्रयोक्तरिव्यभिचारः । यो भ्रमाद्यजन्यतद्विशेषणविशेष्यव्यतितात्कान्यतरप्रयोज्यवाक्यप्रयोक्तास्तद्वर्तमानविशिष्टतद्वर्तमानविषयकज्ञानवानिति सामान्यतोऽव्याप्तिः । अतएववाक्यार्थभ्रमजन्यवह्निनासि

भ्रमाद्यजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वात्, अहमिवेति ।
नत्वाप्तत्वात्, साध्याविशेषात् । ततएतेपदार्था
यथोचित संसर्गवन्तः,

तत्ताद्यादिवाक्यप्रयोक्तारि तादृशवाक्यार्थगोचर यथार्थ ज्ञाना प्रसिद्धत्वा
तद्वयसि साध्यत्वत्वा निर्वाहेण प्रसक्तं व्यभिचारं वारयितुं (भ्रमाद्यज
न्येति) भ्रमाद्यजन्यत्वं पूर्वोक्तकृतार्थकम् । आदिपदा प्रतारणा प्रमादकर
णा पाटवानां परिग्रहः । प्रतारणा जन्यान्यत्वोपादाना त्वूर्वोक्तरीत्या
वाक्यार्थज्ञानं ज्ञात्वापि वचनेच्छारूप प्रतारणया तद्वाक्यं प्रयुज्यते तद्वाक्य
स्य तद्वाक्यार्थज्ञानजन्यत्वेऽपि तद्वाक्यार्थज्ञानप्रतारणान्यतर जन्यत्वसत्त्वा
हेतु घटकविशेष्य दलसत्त्वा तत्प्रयोक्तारि तद्वाक्यार्थ ज्ञानाभावेऽपि
न व्यभिचारः । एवं प्रमादकरणापाटवयो रूपादानात् तदन्यतर
जन्यत्वत्वावच्छिन्नमेव वाक्येऽसिद्धं, न तु तद्धर्मसाक्षात् तद्धर्मज्ञानरूप
वाक्यार्थ ज्ञानजन्यत्वत्वावच्छिन्नम्, तादृशज्ञानजन्यत्वस्य साध्यतानव
च्छेदकत्वात् । अतोवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वमुपेक्ष्य वाक्यार्थज्ञानान्य तम
जन्यत्वेनैव वाक्यं विशेषितम् । नचा सिद्धिमात्र वारकत्वेन प्रतार
णादि विशेषणवैयर्थ्यम्, यथासन्निवेशे अवैयर्थ्यात् (अहमिवेति)
भ्रमाद्यजन्यघटमित्यादिवाक्यप्रयोक्ता वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानत्वाच्च ।
अहमिवेत्यनंतरमिति पदं पूरणीयम् । तेनसहानुमानं चेति पूर्वोक्तं
संबद्धयते (नत्वाप्तत्वादिति) हेतूकार्यमितिशेषः । (साध्याविशेषा
दिति) प्रकृतवाक्यार्थ गोचरयथार्थज्ञानवत्त्वस्याप्तपदार्थत्वादितिभावः ।
भ्रमादिदोषजन्यत्व रूपाप्तत्वस्य हेतुत्वेनच शुकादौ व्यभिचारः, तच्छ्र
न्यत्वेऽसिद्धिः प्रकृतवाक्यार्थ ज्ञानवत्त्वत्वासिद्धिश्च, पूर्वानुमानस्य विशिष्यवि
शेषासाधकत्वात्, एवं सामान्यतो भ्रमाभावः पुरुषेऽसिद्धः, प्रकृतवा
क्यार्थभ्रमश्चा प्रसिद्धः इति न तच्छ्रन्यत्वस्य हेतुप्रवेशसंभवः, भ्रम
त्वाभाववत्प्रकृतवाक्यार्थ ज्ञानवत्त्वत्वा साध्यपर्यवसितमेवेतिभावः (एते
पदार्थादिति) श्लोकादयदर्थः (यथोचितसंसर्गवन्तइति) पयः करण

यथार्थज्ञान विषयत्वात्,

कत्वादि प्रतियोगिकतात्पर्यविषय संसर्गवन्त इत्यर्थः । तात्पर्यविषयसं-
 र्गस्यापि न तत्त्वेन निवेशः, तेन रूपेण तस्य वक्तव्यार्थाद्यदकत्वात्, अपि
 तु तात्पर्यविषयतावच्छेदकाधाराधेयतात्वादिरूपेण । वस्तुतः संसर्गस्य
 संसर्गविधयैव वाक्यार्थं यदकतया तत्तत्संबन्धेन प्रकृतविशेष्ये प्रकृत
 विशेषणमेव साध्यतयाविवक्षितं (यथार्थज्ञानविषयत्वादिति) तत्तत्सं-
 बन्धेन तत्तद्विशेषणकविशिष्ट बुद्धिविषयत्वादित्यर्थः । तत्तत्सम्बन्धेन
 तत्तद्विशेषणक ज्ञानत्वं च तत्तत्संबन्धावच्छिन्न स्वनिरूपिताकांक्षा च
 तद्वर्त्मविषयताकत्वम् । आकांक्षा च विशेषणनिष्ठा विशेष्यनिरूपिता
 विशेषणताख्याविषयतैव । सा च तन्मते विशिष्टज्ञानाविषयेणापि संबन्धे
 नावच्छिद्यते । तथा च तत्संबन्धावच्छिन्न तद्वर्त्मविशेषणताख्य स्व-
 विषयितानिरूपितज्ञानविषयत्व मत्र हेतुः । स्वज्ञानम् । यत्संबन्धाव-
 च्छिन्न यन्निष्ठविशेषणताख्य स्वविषयितानिरूपित ज्ञानविषयत्वं यत्र
 तत्र तेनसंबन्धेन तद्वर्तित्वमिति सामान्यतोव्याप्तिः । तेनयत्पदार्थस्य
 यादृशसंबन्धः क्वचिदपि येनपुंसा नगृहीत स्तेनसंबन्धेन तद्वर्त्मविशिष्टज्ञा-
 नविषयत्वं वा तस्यापि प्रकृतविशेष्ये तदीयतादृशसंबन्धरूपवाक्यार्थ
 सिद्धिः । [संबन्धविशेषावच्छिन्न स्वाकांक्षायानिवेशात्] साध्यहेत्वोरेक
 संबन्धनियवेशात् कालिकादिसंबन्धेन पयःकरणकत्वादिविशिष्टबुद्धि
 विशेष्यदाहादौ दैशिकस्वरूपादिसंबन्धेन पयःकरणकत्वादिविरहेपि
 न व्यभिचारः । विशेषणतरूपाकांक्षायां तज्ज्ञानीयत्वनिवेशात् तद्वर्त्म
 भ्रमविषये तत्संसर्गविरहेपि न व्यभिचारः । विशेषणतरूपाकांक्षा
 निवेशाद्विशेष्यसंबन्धाननुयोगिनि विशेषणे विशेष्यवत्त्वविरहेपि विशे-
 ष्यतरूपाकांक्षा निरूपितविशेषणता रूपविषयत्व सत्त्वेपि न व्यभि-
 चारः । वक्तृपक्षकानुमाना स्वेकादिविशेष्यकपयः करणकत्वादि प्रका-
 रकयथार्थ ज्ञानसिद्धावपि सेकादौ तादृशज्ञानविशेष्यत्वरूपहेतु न

आप्तोक्त पदस्मारितत्वाद्धा, मनुक्त पदार्थवदिति ।

ननु - वक्तु ज्ञानविशेषोनुमेयः, ज्ञाने

सिद्धः अनुमाने तुल्यवित्तिवैधतायां ज्ञानाभावादतोद्देवतरमाह (आ-
प्तोक्तं) स च विशेष्यक तत्संबन्धक तद्विशेषणक ज्ञानविशेष्यत्वा-
सिद्धावपि लेकादिविशेष्यकविशिष्टज्ञानसिद्धौ तत्रतस्यसुग्रहत्वात्तसिद्धि-
रितिभावः (मनुक्तपदार्थवदिति) स च विशेष्यकघटादि विशिष्टज्ञानवता-
मया प्रयुक्तपदेन स्मारितं घटादिसंस्मर्गवत् कर्मत्वादिकमिवेत्यर्थः ।
मनुक्तत्वकथनं आप्तोक्तत्वगर्भहेतुविभिप्रायेण । “इती” त्यनंतरमनु-
मेयमिति पूर्णायम् । तेनैव समं तदनंतरमित्यर्थकं “तत” इति
पूर्वोक्तं संबद्धयते ।

अथ वक्तुज्ञानानुमाने प्रकृतवाक्यार्थज्ञानमेव साध्यमुपगंतव्यम्,
तस्य च वाक्यांतरार्थ ज्ञानसाधारणरूपेण साध्यत्वे तेनैव रूपेण तस्य
प्रकृतवाक्यार्थसाधकहेतौ प्रवेश्यतया द्वाहादावपि हेतुसत्त्वेन तत्रपयः
करणकत्वादि संस्मर्गवत्त्वात्त्वेन व्यभिचारस्यादित्यन्तर ज्ञान-
व्यावृत्तरूपेण तस्य साध्यता स्वीकार्या, तच्चरूपं प्रकृतवाक्यार्थविष-
यकत्वमेव, तस्य च वक्तुज्ञानानुमितेः पूर्वं दुर्ज्ञेयतया न व्याप्ति-
ग्रहसंभवः; न च विशेष्यमनन्तर्भाव्य तत्तद्विशेषण विशिष्टज्ञानत्वेनैव
साध्यतास्वीकरणीया, तथाच न साध्यस्य वाक्यार्थ घटितत्वमिति
वाच्यं, तथासति वाक्यार्थ साधकानुमानपक्षसेकादिरूप विशेष्यप-
दार्थे पयःकरणकरत्वादि विशिष्टज्ञानविषयत्वादिरूपहेत्वसिद्ध्या वा
क्यार्थसाधकानुमानानवतरा दित्येतत्सामान्यव्याप्ता अप्रसिद्धसाध्य-
सिद्धिनविचारसहा, एकव्याप्तेः साध्यान्तरसाधकत्वमिति प्रसंगादित्या-
शयेनशकते (नान्विति) (वक्तुज्ञानविशेषइति) वाक्यान्तरार्थ ज्ञानव्या-

चार्थएवविशेषः, नत्वर्थाधीनोन्यः, “ अर्थेनैव
विशेष ” इत्यौपचारिकी तृतीया,

वृत्तरूपावच्छिन्न मुक्तज्ञानमित्यर्थः । “ अर्थएव ” - अर्थविशेषविषय
कत्वमेव । “ विशेषः ” - अर्थान्तरज्ञानव्यावर्तकरूपम् । “ अर्थाधी
नोन्यः ” - अर्थाधीनपदार्थान्तरम् । मानाभावादितिशेषः ।

नन्वेवं “ अर्थेनैवविशेषोहि निराकारतयाधिया ” मित्याचार्यका
रिकायां विशेषस्य व्यावर्तकरूपस्य हेतुतृतीयया र्थाधीनत्व कथनवि
रोधइत्यतआह (अर्थेनैवैति) “ औपचारिकी ” - अभेदलाक्षणिकी ।
तथाच ‘ धियां ’ - बुद्ध्यानां, ‘ विशेषः ’ - अर्थान्तरज्ञानव्यावर्तकरूपं,
‘ अर्थेनैव ’ - अर्थादर्थविषयकत्वाद्वा अभिन्नएव, नतु तद्विन्नः ।
साकारवादिमते विषय विषयिभाव नियामकतया घटादिज्ञानस्य
स्वात्मक घटादिविषयकतया विषयभेदकत्वे घटत्वपटादिरैवभेदकः,
नतु ज्ञानातिरिक्तो विषयस्तद्भेदकः, बाह्यार्थस्या लीकत्वादिति तन्म
तेर्थस्यैव भेदकत्वमनुपपन्नं, अतस्तन्मतं प्रतिक्षिपति (निराकारतयेति)
बाह्यार्थभंगे कदाचिद्व्यटाकारं कदाचिपटाकारं ज्ञानमित्येव विषयेन्द्रिय
सन्निकर्षादेर्नियामकत्वासंभवा द्वाह्यार्थस्य प्रामाणिकत्वे मानाभावे च ज्ञा
नस्य घटपटादिस्वरूपतात्मक तत्तदाकारताविरहेणेत्यर्थः । [इति कारि
काव्याख्या ।]

ननु सुविविभक्ते रानुशासनिकातिरिक्ते प्यर्थे लक्षणया साधुत्वे
कर्तृत्वाद्यर्थे षष्ठ्यादिविभक्ते रानुशासनमफलम्, अनुशासनं विनापि
तृतीयाया अभेदार्थकत्वइव कर्तृत्वाद्यर्थे षष्ठ्यादे लक्षणया साधुत्वसं
भवात्, “ सुपां सुलुगि ” त्यादिसूत्रे व्यत्ययानुशासन मप्यफलं,
तत्फलं ह्यदेशेनस्वादिना देशिनोमादे रुपस्थापने कर्मत्वादिबोधोपपा
दनम्, सुविविभक्तौ लक्षणास्वीकारेचा माद्यनुपस्थापनेपि स्वादिना

तथाच वाक्यार्थज्ञानविशेषो नुमेयः, तस्य
चा प्रसिद्धिचानव्याप्तिग्रहः, अतएवास्मिन्वाक्यार्थे
ऽयमभ्यान्त आसौवेति ज्ञातुमशक्यमिति शब्दएव
तमर्थं बोधयेदिति चेन्न;—तात्पर्यावधारणार्थं त्वयाप्य

लक्षणाया कर्मत्वादिबोधनसंभवइति; एव मनुशासनं विनापि विभक्ते
र्यान्तरसाधुत्वे “द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने” इत्यनुशासनमप्यफलं,
एकं एकत्वे वक्तृत्वान्वयैकवचनसंज्ञासामर्थ्या देवैकवचनादे रेक
त्वाद्यर्थकताल्लाभात् ।

अत्रकेचित्त उक्तानुशासनसार्थक्यायैक विभक्ते रपरविभक्त्यर्थं
लक्षणानुपगम्या दभेदस्य विभक्त्यन्तरार्थत्वविरहेण तत्रतृतीयालक्षणायां
सुविवक्तौ न लक्षणेति प्रवादाविरोध इत्याहुः ।

मिश्रास्तु — विशेष इतरव्यावृत्तिः, अर्थस्येतरभेदानुमितौ लिंगत्वेपि
लिंगज्ञानस्यैवानुमितिजनकतया र्थपदमप्यर्थज्ञानलाक्षणिकमित्यौपचारिक
क पदयोगा रतृतीयाया औपचारिकत्वमिति व्याचक्रुः ।

(वाक्यार्थज्ञानविशेषइति) प्रकृतवाक्यार्थविशेषितं ज्ञानमित्यर्थः ।
“तस्य” — तादृशज्ञानस्य । “अप्रसिद्ध्या” — वाक्यार्थग्रहेण
वक्तृज्ञानानुत्तरमज्ञानेन । “अतएव” — वाक्यार्थस्य पूर्वमग्रहादेव
(आप्तइति) प्रतारणा रूपदोषरहितइत्यर्थः (इति ज्ञातुमशक्यमिति)
सर्वत्रार्थे भ्रान्तिस्त्वस्याप्तत्वस्यवा कुत्रापि पुंस्यसत्त्वेन प्रकृतवाक्यार्थं मन्त
र्भाव्य स्वीकरणीय मीदृशज्ञानमशक्यमित्यर्थः (शब्दएवेति) एवकारेण
वक्तृज्ञानानुमिति व्यञ्जछेदः । एवं च शब्दस्य नानुवादकत्व मित्या
शयः (तात्पर्यावधारणार्थमिति) उक्तयुक्तिभिं स्तात्पर्यज्ञानस्य हेतुताया

शाब्द्याएव संसर्गविशेषप्रतीते रवश्याभ्युपेयत्वात् ।

अन्यथा क तात्पर्यनिरूपणं । अतएवाप्तोक्तत्वं

भ्रमाद्यजन्यत्वं निरूपणमपि सुकरं । शाब्दंतु संसर्ग

ज्ञानं प्रथमं न भवति, ज्ञानान्तरंतु भवत्येव । नचैवं

स्तथा प्यावश्यकत्वादिति भावः । “ संसर्गविशेषप्रतीतेः ” - प्रकृत
वाक्यार्थप्रतीतेः (अवश्याभ्युपेयत्वादिति) तथाच तदर्थं वक्तृवाक्यार्थं
ज्ञानानुमानस्य भवतापि स्वीकरणीयतया तदुपायानुसरणं द्वयोरेवा
वश्यकमिति भावः । “ अन्यथा ” - शाब्दबोधा त्पूर्वं मशाब्दवा-
क्यार्थप्रतीत्यनभ्युपगमे (कृतात्पर्यनिरूपणमिति) वाक्यार्थविशेषोपरक्त
तात्पर्यज्ञानासम्भव इत्यर्थः । “ अत एव ” - अशाब्दवाक्यार्थज्ञानस्य
प्रागभ्युपेयत्वा देव (आप्तोक्तत्वेति) वाक्य इत्यादिः । “ निरू-
पणं ” - निर्णयः (सुकरमिति) वक्तारि प्रकृतवाक्यार्थभ्रमादिनिरास
सम्भवादिति भावः । अयं चाभ्युपगमवादः, वाक्यार्थं मज्ञात्वापि
स्वयं भ्रमत्वाभाववत्प्रकृतविशेष्यसाक्षांश प्रकृतविशेषणज्ञानक इत्यादि
रीत्या वक्तारि प्रकृतवाक्यार्थभ्रमादिनिराससम्भवेन परिशेषानुमान
निर्वाहात् । अन्यथा परिशेषानुमानानन्तरं मेव संसर्गानुमाना त्परि
शेषानुमान निर्वाहकभ्रमादिनिरासे संसर्गानुमानापेक्षया न्योन्याश्रया
पातात् । ननु वाक्यार्थज्ञाने तात्पर्यधियो हेतुतया तात्पर्यज्ञान
मपेक्षणीयं, वाक्यार्थज्ञानं च प्रथमतः कथं भवे दित्याशंकां निराक-
रोति (शाब्दमिति) “ प्रथमं ” - तात्पर्यज्ञाना त्पूर्वम् । “ न भवति ”
तत्रैव तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । “ ज्ञानान्तरं ” - आनु-
मानिकसंसर्गज्ञानं (भवत्येवेति) तत्र तात्पर्यज्ञानाहेतुत्वादिति भावः
(नचैवमिति) “ एवं ” - शाब्दा त्पूर्वं तात्पर्यज्ञानानुरोधेन

शब्दो न प्रमाणं, तदर्थस्य प्रागेव सिद्धेरिति वाच्यं;
तवापि तुल्यत्वात् । ननु तथापि कथमर्थविशेष
सिद्धिः, विशेषेण व्याप्त्यग्रहादिति चेन्न;—यथा यो
यत्र प्रवर्तते स तज्जानातीति सामान्यतो व्याप्ति
ज्ञाने पाकादौ प्रवृत्तिदर्शनात्पाकविषयकार्य

शब्दवाक्यार्थधीर्स्वीकारे (न प्रमाणमिति) अननुभावक मित्यर्थः ।
भवेदिति शेषः (प्रागेव सिद्धेरिति) प्रागेवानुमानतः प्रवृत्त्यादि
क्षमज्ञाननिष्पत्ते रित्यर्थः (तवापीति) तात्पर्यज्ञानहेतुताया अनप
वादादिति भावः । ननु पायाभावेन प्रकृतवाक्यार्था सिद्धौ
तात्पर्यस्य दुरवधारणतया तज्ज्ञानहेतुताया बाधकग्रस्तत्वेन
युक्तिसहस्रेणापि तत्साधनमशक्यमिति तदहेतुत्वे दर्शितानुपपत्त्योन्य
धैव समाधेया इत्याशयेन पृच्छति (नन्विति) (तथापीति) तात्पर्यज्ञाने
नियमतो वाक्यार्थज्ञानापेक्षेणैतत्पर्यः । “अर्थविशेषसिद्धिः”—विशिष्य
प्रकृतवाक्यार्थसिद्धिः (विशेषेण व्याप्त्यग्रहादिति) प्रकृतवाक्यार्थ
ज्ञानस्य प्रागसिद्ध्या विशेषरूपेण तद्व्याप्त्यग्रहात्प्राग्विशेषानुमानासंभ
वात्संसर्गानुमानाप्रवृत्तेरित्यर्थः । साध्यहेत्वो रेकपदार्थवदितत्वे
प्रकृतहेतुसाध्यसजातीयहेत्वन्तर साध्यान्तरयो व्याप्तिग्रहादपि प्रकृतहेतौ
पक्षधर्मता ज्ञानात्पक्षे प्रकृतसाध्यस्या प्रसिद्धस्यापि सिद्धिः, अन्यथा
पाकादिविषयकार्यताज्ञानादे विशेषतोऽज्ञानेपि स्तन्यपानादिकार्यता ज्ञान
तद्गोचर प्रवृत्त्यो व्याप्तिग्रहात्प्रयोज्यवृद्धादौ पाकादिकार्यताज्ञाना
देऽसिद्ध्यनुपपत्तेः व्युत्पत्त्याद्यनिर्वाहादिति समाधत्ते (न यथायदिति)
(जानातीति) कार्यतयात्यादिः । सामान्यतो व्याप्तिग्रहापेक्षा च प्रकृ
तहेतुजातीये क्वचि त्साध्यजातीयव्यभिचारग्रहे सामान्यव्याप्त्यानुमित्य
नुदयात् । न च पक्षरूपपक्षे प्रवृत्तिविषयत्वरूपहेतुना कार्यताज्ञान
विषयत्वसाधनेनैव पाकविषयक कार्यता ज्ञानसिद्ध्या न्यदीयव्याप्तेर

ता ज्ञानानुमानं, यथाच चेष्टाविशेषदर्शना दश
संख्याभिप्रायमात्रज्ञाने घटे तच्चेष्टादर्शनाद्घटे
दशत्व ज्ञानं, तथा सामान्यतो व्याप्त्यात्रापि
विशेषसिद्धिः ।

न्यसिद्धयौपयिकत्वं मप्रामाणिकमितिवाच्यं, तावता प्रवृत्तपुरुषीय
पाककार्यताज्ञानसिद्ध्यनिर्वाहा त्पुरुषे कार्यता ज्ञानसंशयानिवृत्तेः,
तत्पुरुषीय तत्कालानकार्यता ज्ञानएव प्रयोज्यवृद्धवाक्यान्वय व्यति
रेकानुविधानग्रहेण शब्दस्यानुभावकतासिद्धे स्तादृशकार्यता ज्ञान
सिद्धेरावश्यकत्वाच्च । मिश्रास्तु एतदनुशयस्यैव स्थलांतरानु सरण
बीजत्वमाहुः (चेष्टाविशेषेति) यदीय संख्याविशेष प्रत्यायनेच्छा
धीनं यद्दशांशुल्लुप्तक्षेपणं तत्तदीयसंख्याविशेषाभिप्रायपूर्वक मिति
सहचारदर्शनं घटादिक मनेतर्भाव्य यन्नजातं तत्र कतिघटास्संतीति
प्रश्नानंतरं दशांशुल्लुप्तक्षेपणं दृष्ट्वा घटविषयक घटीयदशत्व संख्याभि
प्रायं ज्ञात्वा घटे तादृशाभिप्रायपूर्वकत्वयो व्याप्त्यादिविषयत्वेन
दशत्वसंख्यामनुमिनोति, तत्रघटीयदशत्व संख्याभिप्रायपूर्वकमिति सा
मान्यव्याप्त्या तादृशचेष्टादर्शना दशत्वसंख्याभिप्रायस्य सामान्यतएव
ग्रहसंभवेपि सामान्यतोव्याप्त्यैव घटदशसंख्याभि प्रायविषयत्व ज्ञानमि
त्यर्थः । नच तत्रघटं पक्षीकृत्य दशांशुल्लुप्तक्षेपण प्रयोजकसंख्यावि
शेष प्रत्यायनेच्छाविषयत्वेन हेतुना दशसंख्याभि प्रायविषयत्वस्य
ताद्रूप्येण व्याप्त्यैव संभवादुद्देश्यसिद्धिः, अतएवमिश्राणा मुक्तानुशये
न यथावेत्यादि फक्किवावतारणमयुक्तमितिवाच्यम्, यत्रोक्तहेतावुक्त
साध्यस्य ताद्रूप्येण सहचारज्ञानं नासीत् एवं यत्रद्वयादिसंख्याभि
प्रायविषयघटादेवेव द्वयादि संख्याभिप्रायक द्वयाद्वयंशुल्लुप्तक्षेपणं
दृष्ट्वा यदीय प्रतीतीच्छाधीनं यत्संख्यांशुल्लुप्तक्षेपणं तत्तद्विषयक तासंख्या

यद्वा—इदं वाक्यं साकांक्षै तदर्थविषय
कैकज्ञानहेतुकं, आप्तोक्तत्वेसत्ये तदर्थप्रतिपा
दकत्वात्, महाक्यवत् ;

भिप्रायपूर्वकमिति सामान्यतोव्याप्तिर्गृहीता तत्रापि घटेदशांगुल्युत्क्षेपण
दर्शना तदीयदशत्वज्ञानस्यानुभाविकतया न्यदीय व्याप्त्यान्यसाध्यस्ति
द्धुपगमस्यावश्यकत्वात् ।

[* यथावक्तरी वाक्यार्थज्ञानस्य संसर्गानुमानमपेक्षितं तत्त
द्विशेष्य तत्तद्विशेषण विशिष्टज्ञानविषयत्व सिद्धयैवनिर्वाहात् ।
अतोभ्रमाद्य जन्यान्यतरवाक्य प्रयोक्तृत्व हेतुकवक्तृपक्षकानुमान
मयुक्तमित्याशयेन * वाक्यपक्षकवाक्यार्थज्ञान साध्यकानुमानमाह
(यद्वेति) (साकांक्षेति) सेकादिविषयकं यासेकादि साकांक्षं पथः
करणकत्वादिविषयकज्ञानं तद्वदुक्त मित्यर्थः (आप्तोक्तत्वे सतीति)
भ्रमादिशून्यत्व मेवात्राप्तत्वं, तथा च भ्रमाद्यजन्यत्वे सतीत्यर्थः ।
वेदस्थले वाक्यार्थस्य प्रमाणान्तरानवधार्यतया विलक्षणसाम
ग्र्या आवश्यकत्वा लौकिकवाक्यजन्यविलक्षणानुभवोपे सामग्री
बला त्स्तिद्धयत्येव । समाधानं मतादृशं प्रतीतिजनकत्व*शुकादिवाक्य
स्यापि तादृशं प्रतीति * तादृशानुमाने च भ्रमादिनिरास एवापेक्षितः ।
नतु प्राथमिकान्यत्वसाधकानुमान मपि, तत्साध्यस्यात्र हेत्वघटकत्वात् ।
उक्तप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं च विशिष्टवाक्यार्थं मज्ञात्वापि प्रकरणा
दिना सुग्रहम् । प्रथमानुमानोपे शुकादिवाक्ये व्यभिचारवारणाय
तत्प्रवेशने हेतुव्या * द्रष्टव्यापेक्षिततया तस्यावस्थापेयत्वात्]
सामान्यव्याप्ते रत्रविवक्षितत्वान्महाक्यव दिति दृष्टान्तसंगतिः ।

* एतच्चिद्व्युक्ते कुण्डलितग्रन्थभागे तत्र तत्र पातो स्ति । अत
एवानन्वितः प्रतिभाति ।

ततएते पदार्थाः परस्पर संसर्गवन्तः, साकांक्षत्वे सत्ये
कज्ञानविषयत्वात्, सत्यरजतज्ञानविषयवदिति ।
एवं वक्तुं यथार्थ वाक्यार्थज्ञानेनुमिते प्रकरणादिना
वक्तुमिष्टे यथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं, ततो वेदतुल्य
तया शब्दा दर्शप्रत्यय इत्यनुवादकशब्दः; वक्तुज्ञा
नावच्छेदकतया तद् [संसर्गज्ञाना] नुमाना तदुप
जीवि संसर्गानुमानाद्वा वाक्यार्थस्य प्रागेवसिद्धेः ।

तदर्थश्च भ्रमाद्यजन्य कर्मत्वादि साकांक्षघटादिप्रतीतीच्छयो अस्तित्व
घट कर्मत्वादौ घटादिविशिष्टज्ञानजनकं मदीयं घटमित्यादिवाक्य मित्येति ।
एतदनन्तरं इत्येवानुमेय मिति पूरणीयम् । “ तत ” इत्यस्य एवमित्यस्य
पूर्वं पूरणीया नुमानमित्यनेन सम्बन्धः । “ एतेपदार्था ” इत्यादिकं पूर्वं
वदयाख्येयम् ।

(सत्यरजतज्ञानविषयवदिति) रजतत्वविशिष्ट ज्ञानविषयरजत
त्वसंसर्ग धर्मवदित्यर्थः । शब्दस्यानुवादकत्वं रुपसंहरति (एव
मिति) (वेदतुल्यतयेति) वेदस्थले क्लृप्तसामग्रीसमवाहिततयेत्यर्थः ।
(तदनुमानादिति) वक्तुज्ञानानुमाने साध्यतावच्छेदकतयेशेषः ।
“ सिद्धे ” रित्यग्निमेणान्वयः । एत आथार्थ्यवादितसाध्या
भिप्रायेणोक्तम् । आथार्थ्यस्य प्रकृतविशेषणवद्विरोधकत्वं कथं तया
वाक्यार्थस्य तत्र प्रवेशात् । तदनुमाने विशिष्टज्ञानत्वेन साध्यत्वेतु
न तस्मिंश्चिरित्याशयेनाह (तदुपजीवीति) नचेत्यादिना आभिहित
तादित्यादिः (सिद्धेरिति) यथार्थ तज्ज्ञानानुरोधेन नियमतस्स्वीकार्य
त्वादितिशेषः । भ्रमाद्यभावानुमानानन्तरं वक्तुज्ञानान्तरमभ्युपगम्यैव

यत्त तत्संसर्गाग्रहो भ्रमः, तदभावश्च सं
सर्गाग्रहएवेति भ्रमाभावेनुमीयमाने संसर्गज्ञानमेवा
नुमितमित्याप्तत्वानुमानान्तर्गतमेव वक्तृज्ञानानुमा
नं, नतु वक्तृज्ञानानुमाने तल्लिङ्गमिति; तन्न,
अमोहिज्ञानद्वयमगृहीतभेदं, तदभावश्च गृहीतभेद
ज्ञानं । नहि ज्ञानाभावे सुषुप्तौ भ्रमव्यवहारः ।
ततो भ्रमाभावनिश्चयानन्तरं वक्तृज्ञानानुमानं ।

निर्वाहयतोमतमुपन्यस्यति (यत्त्विति) यत्तु तत्संसर्गाग्रहो भ्रमइति
पाठः । संसर्गाग्रहाभावो भ्रमइत्यर्थः । भ्रमस्य विशिष्टज्ञानानात्मक
तया भ्रमस्थाने संसर्गाग्रहस्यावश्यकतया स एव भ्रम इत्यभिमानः ।
“ यत्त्वसंसर्गाग्रहोभ्रम ” इति क्वाचित्कः पाठः । तत्र यथाश्रुते असंसर्ग
ग्रहाभावस्य संसर्गाग्रहानात्मकतया तदभावस्संसर्गाग्रहएवेत्यसंगतम् ,
अतो भ्रमपदापूर्वं मकारप्रश्लेषेणासंसर्गाग्रहाभावः, अभ्रमः-भ्रमाभावः,
तदभावः तदात्मकोभावः , असंसर्गाग्रहएवेत्यर्थः (आप्तत्वानुमानान्तर्ग
तमेवेति) अभ्रान्तत्वानुमानात्मकमेवेत्यर्थः । “ वक्तृज्ञानानुमानम् ”-
वक्तृसंसर्गज्ञानानुमानं (ज्ञानद्वयमगृहीत भेदमिति) असंसर्गाग्रहवि
शिष्टं धर्मधर्मिविषयकं ज्ञानद्वयमित्यर्थः (तदभावश्चेति) विशेष्यभूत
ज्ञानद्वयकालीन स्तादृशविशिष्टाभावश्चेत्यर्थः (गृहीतभेदं ज्ञानमिति)
धर्मिणिधर्माभावविषयक ज्ञानरूपज्ञानं, नतु तयो स्संसर्गाग्रह
इतिशेषः । संसर्गाग्रहएव कथं भ्रम इत्या आकांक्षायामाह (नहीति)
यतः सुषुप्तौ ज्ञानसामान्याभावसत्त्वेन संसर्गज्ञानाभावसत्त्वेपि, नपुंसि
भ्रान्तत्वं व्यवहार इत्यर्थः (वक्तृज्ञानानुमानमिति) आवश्यक
मितिशेषः । आप्तत्वानुमानस्य वक्तृसंसर्गज्ञानानुमानत्वोपगमे प्रथमानुमा